This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

HC
407
.B9
B63

A 481256

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
ARTES SCIENTIA VERITAS
1817
LIBRARIES

СОЦИАЛИЗМЪТЪ

и

РАБОТНИЧЕСКИЯТЪ ВЪПРОСЪ

въ България

(Къмъ оборванията на социализма у насъ)

отъ

Д. Благоевъ.

ПЛОВДИВЪ
Дружествена Печатница „Трудъ“
1900.

56/36

HC
407
.B7
B63

713893-230

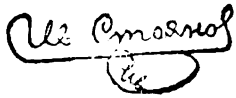

УВОДЪ

Когато почнахъ да пиша статиитѣ подъ названието «Работническиятъ въпросъ въ България», които сега се предлагатъ въ отдѣлна книжка, не бѣше още се появило съчинението на К. Кауцки: *Земледѣлческиятъ въпросъ*, а когато то се яви въ български преводъ, вече пишехъ върху економическото развитие на нашата страна и не ми бѣше възможно да се повръщамъ, за да се въсползувамъ отъ голѣмитѣ статистически данни, които съдържа то. Впрочемъ, моята цель не бѣше да правя изледване върху развитието на земледѣлието въ днешно време. Моята цель бѣше много по-скромна, а именно да изоблича несъстоятелностьта, бездоказателностьта на такива оборвания на Марксовата теория, каквито се явиха унасъ и, навѣрно, ще се явяватъ още. Които искатъ да се запознаятъ подробно, какъ се развива земледѣлието въ днешно време, или съ «тенденциитѣ на модерното земледѣлие», както казва Кауцки, трѣбва да чете произведението му «Земледѣлческиятъ въпросъ».

Както знае читательтъ, оборванията на социализма у насъ се свеждатъ къмъ три точки. Първо, противъ философското учение на Маркса, т. е. противъ материалистическото тълкувание на историята. Второ, противъ неговото економическо учение, т. е. противъ неговото учение, че капиталистическиятъ начинъ на производството съсипва дребното и концентрира капитала, срѣдствата за производство, като пролетаризира самостоятелнитѣ производители. Трето, противъ социализма въ България, т. е. че въ България нѣма работнически въпросъ, значи нѣма почва за социализма. Азъ се касая само до двѣтѣ последни точки.

На бездоказателнитѣ оборвания трѣбваше да се противопоставятъ статистически изследвания, цифрови данни, мнѣ-

ния на компетентни економисти и писатели. Обаче задачата бѣше мжчна. Въ гр. Пловдивъ, гдѣто има една «Народна библиотека», съвсѣмъ занемарѣна и гдѣто други по-добри библиотеки нѣма, безъ възможность да си достави човѣкъ всички нужни за предмета книги, особенно скжпитѣ статистически изследвания, на можеше лесно да се събере повече материалъ отъ оня, който дадохъ на читателитѣ. Въ това отношение азъ много благодаря на П. Н-ки, Г. Бакаловъ и П. Джиджовъ които ми доставиха книги, първиятъ на французски, вторитѣ на нѣмски, които много ме улесниха въ задачата ми и на Н-въ, който ми достави нѣколко статистически изследвания на България. Впрочемъ, съ статистическитѣ данни, които привеждамъ, искамъ да покажа, че сжществува и се извършва голѣма концентрация на капиталитѣ, на срѣдствата за производство и въ индустрията и въ земледѣлието, и че съ развитието на капиталистическата форма на производство се извършва массово пролетаризиране на производителитѣ. Съ други думи, искахъ да покажа, че Марксовото учение напълно се оправдава не само по отношение на индустрията, но и по отношение на земледѣлието.

Марксовото учение въ тази му часть, т. е. за концетрацията на капиталитѣ и пролетаризирането на производителитѣ, въ сжщность, не се оборва отъ буржуазнитѣ економисти. — Видни буржуазни економисти, като Леруа Болйо и други, признаватъ категорично концентрацията. Оборването се яви пакъ отъ социалистическия лагерь. Извѣстно е, че напоследъкъ между социалиститѣ въ Германия и Франция се завърза полемика за тактиката на социалъ-демократическата партия. Но тъй като тактиката ѝ е тѣсно свързана съ общото ѝ свѣтовъзрѣние, то полемиката отиде по нататъкъ. Недоволнитѣ отъ тактиката се опитаха да поколебаятъ основанията ѝ, т. е. основанията на социализма. Това направи Бернщайнъ въ неговата книга: Die Voraussetzungen des Sozialismus. (Основанията на социализма). Тази книга на Бернщайна много се експлоатира отъ противницитѣ на социализма. Експлоатира се тя и отъ противницитѣ му въ България. Повечето отъ тѣхъ не сж я чели, навѣрно, даже надали сж я виждали. Обаче единъ отъ тѣхъ особенно много и, главното, най безсъвѣстно експлоатира съ тази книга. Думата ми е за г. Велиновъ, т. е. за Д-ръ Пасманикъ. Книгата на Е. Бернщайнъ дава поводъ на този безсъвѣстенъ човѣкъ да се провиква: «Марксовото учение е абсурдъ,

утопия!». Бернщайновата книга дава поводъ на сѫщия да се занимае съ книгата на Кауцки: «Земледѣлческия въпросъ» по единъ най-повърхностенъ начинъ, и даже да фалшифицира съдържанието ѝ. Но трѣбва човѣкъ да прочете новото произведение на Кауцки, антикритиката му на Бернщайновата книга, подъ названието: «Bernstein und das sozialdemokratische Progamm», за да си състави понятие, какви невѣрни сѫ статистическитѣ цифри, които привежда Бернщайнъ. До колко е невѣрно твърдението, че не се извършвало концентрация въ индустрията и че не се пролетаризирала масата, се вижда отъ тоя фактъ, че бърже расте числото на пролетарията, когато общото число на населението не расте никакъ или много малко. Напримѣръ, когато населението въ германската империя отъ 1882—1895 е порастнало на 14% и нѣщо, то общото число на лицата, които работятъ въ индустриалнитѣ производства порастна на 40%, а въ едрото (съ 50 работника на горѣ) на 82%. Въ Съединенитѣ Щати числото на сѫщитѣ порастнало отъ 957,059 въ 1850 год. до 4,476,884 работника въ 1890 година. Въ Русия отъ 1886 до 1896 числото имъ пораства годишно по 7%. Отъ гдѣ се взима това грамадно нараствание на индустриалнитѣ работници? Не е ли очевидно, че трѣбва извѣстна часть отъ населението да се пролетаризира, за да се яви таквосъ бързо нараствание на индустриалния наемнически трудъ? Очевидно е, че се пролетаризиратъ самостоятелнитѣ дребни и срѣдни производители, т. е. занаятчиитѣ и земледѣлцитѣ. Нѣма отъ кадѣ другадѣ да се яви пролетариата, освѣнъ отъ тѣзи класи.

Интересно е, че Бернщайнъ двѣ години преди да се яви съ своята критика на Маркса пишеше въ Neue Zeit, кн. XV, следньото: «Че днесъ въ индустрията на Германия развитието отъ дребното къмъ едрото, отъ занаятчийския къмъ фабричния начинъ, отъ едрото къмъ грамадното производство дава тонъ, това никой запознатъ добрѣ съ работата не отрича. Недавна обнародванитѣ статистически числа за индустрията и занятията въ империята турятъ факта (stellen die Thatsache) вънъ отъ съмнѣние. Ако ги сравнимъ съ миналото преброяване презъ 1882 год., ще видимъ, че при едно увеличение на населението отъ 14,48%, групата В отъ преброенитѣ занятия (индустрия, рудничарство, строителство) въ 1895, станаха следующитѣ измѣнения на индустриалцитѣ (Erwerbs thätigen):

	1882	1895	абсол. увелич. или намаление	%
Самостоятелни занаятчии, търговци и пр.	1861502	1774481	—87021	—4,68
Самостоятелни домашни индустриалци	339644	287389	—52255	—15,39
Технически, надзирателски и търговски персоналъ . .	99076	263747	+164471	+166,21
Калфи, чираци и пр.	4096243	5955613	+1859370	+45,39
всичко	6396465	8281230	+1884765	+29,47

«Тѣзи числа говорятъ сами за себе си. Когато въ 1882 год. на единъ индустриалецъ се падаха *двама* служащи (Angestellte), то въ 1895 г. отношението е било 1 : 3, *едно измѣнение, което още отъ пръвъ погледъ се явява значително*».

По-нататъкъ Бернщайнъ, като разгледва тѣзи и други статистически данни, дохожда до сѫщото заключение, че дребното производство бърже пропада и се концентрира въ колосално (гл. стр. 56 отъ кн. на Кауцки: Bernstein und das sozialdemokratische Programm).

Кауцки, разбира се, не се ограничава само съ туй припомняние на Бернщайна неговитѣ думи преди двѣ години, основани на статистическитѣ данни, но въ 10 страници, отъ 58 — 68, съ грамаденъ статистически материалъ доказва, какъ се концентрира капитала въ индустрията и пропада дребното, а на 46 стр., отъ 68 до 114, съ сѫщо такъвъ статистич. материалъ доказва концентрацията въ земледѣлието и др. области. На стр. 58 той ни показва, че дребнитѣ производства (съ 1—5 работника) въ 1882 год. сѫ биле 95,9%, а въ 1895—93,3%. Отъ друга страна, когато числото на лицата въ производствата съ 1—5 работника се увеличи съ 10%, числото имъ въ производствата съ повече отъ 1000 работника се увеличи за сѫщия периодъ (1882—1895) съ 110,5%. При това Кауцки на 59 стр. ни показва, че въ производства съ 1—20 и съ повече отъ 20 работника, особенно въ дребнитѣ, се увеличава числото на дѣцата и женитѣ. Най-сетнѣ, и ония производства, които сѫ отбелѣзани отъ статистиката за самостоятелни, не сѫ та-

кива, а повечето сж капиталистически експлоатации, само въ форма на дребно производство. Така че, даннитѣ никакъ не говорятъ за назаднованието на голѣмото производство въ индустрията и за въ полза на дребното. Противното днесъ може да твърди само човѣкъ, който не знае развитието или който иска непремѣнно да оборва марксизма.

Най-много се мжчатъ да оборатъ марксизма на почвата на земледѣлието. Казватъ даже, че Марксъ казалъ многи цѣнни нѣща и по земледѣлието, но не билъ далъ «теория на земледѣлието». Обаче, Марксъ надали нѣкога е мислилъ да дава такава «теория». Той изследва *капиталистическата форма на производството*, на индустриалното и земледѣлческо производство. Той е изследвалъ капиталистическото производство, въ което се разбира и земледѣлческото, въ страната на най-голѣмото капиталистическо развитие, въ Англия. Както по отношение на индустрията, тъй и по отношение на земледѣлието въ Англия, Марксъ въ I т. на «Капиталътъ» потвърдява своето учение, законитѣ на капиталистическото развитие, своитѣ заключения съ грамадно число статистически данни, съ изследванията на различнитѣ коммиссии по производството и възъ основа на най-компетентни изследователи на английския економически животъ. Но ще кажите, че Марксовото учение за своето време и за английското развитие е било вѣрно, но по-подирното развитие, особенно въ земледѣлието, не потвърдявало неговото учение. Какво, обаче, е станало отъ началото на 70-тѣ години насамъ? Спрѣло ли е капиталистическото производство? Не! Марксъ посочва Англия като примѣръ, по който ще се развиватъ другитѣ страни, които иматъ условията за развитие. И какво виждаме? Не-ли отъ 70-тѣ години се захваща бързото капиталистическо развитие на Франция, Германия, Русия и пр.? Частно за земледѣлието Марксъ винаги най-категорично е казвалъ двѣ нѣща: *първо*, че за развитието на капиталистическата форма на производството предварително необходимо условие е, щото земята да бжде раздробена и частна собственность на производителя; *второ*, че корененъ превратъ въ земледѣлието е възможенъ, следъ като капиталистическата форма окончателно завладѣе индустрията, и капиталътъ се прехвърли въ земледѣлието. Забелѣжителни сж и следнитѣ два факта въ земледѣлието. Най-компетентни авторитети по земледѣлческия въпросъ признаватъ, че голѣмото капиталистическо земледѣлие

най-добрѣ се развива тамъ, гдѣто има пролетаризирано земледѣлческо население, или както казватъ, дребно земледѣлческо ступанство (гл. «Земледѣлческий въпросъ» часть II, стр. 54—50). К. Марксъ, като изследва положението на земледѣлческитѣ работници въ Англия, въ I т. на своето произведение «Капиталътъ» (стр. 569 — 612) описва ни системата на котеджитѣ, т. е. на селскитѣ жилища, правени отъ самитѣ капиталисти земледѣлци за привличание селскитѣ работници въ своитѣ земледѣлически производства и на които се даваха по до 1 или 2 акра земя за градина и садение картофи, или правени отъ особенъ родъ «дребни собственници» въ селата, спекуланти съ тия котеджи. Сѫщото ние виждаме да правятъ и днесъ голѣмитѣ капиталисти землевладѣлци, за да привлекатъ работническо население въ селата, при голѣмитѣ землевладѣния. Другиятъ фактъ е тоя, че капиталистическото земледѣлие най-добрѣ върви въ страни, въ които старитѣ феодални форми на землевладѣнието сѫ окончателно изчезнали. Такива страни сѫ, несъмненно, Франция и Америка. Въ тия страни ние и виждаме, че малкото и срѣдното селско ступанство пропадатъ, а се увеличаватъ най-дребното, *пролетариатското* и едрото. Напримѣръ въ Франция, отъ 1882—1892 год. стана следното измѣнение въ площада на ступанствата:

Ступанства

съ	1 хектаръ	+ 243420	хектари
„	1—5 „	— 108434	„
„	5—10 „	— 13140	„
„	10—40 „	— 532243	„
повече отъ	40 „	+ 197288	„

(гл. К. Кауцки: Bernstein und das sozialdemokratische Programm, стр. 71). Отъ тѣзи цифри ние виждаме, че площадътъ се увеличи за най-дребнитѣ ступанства, за пролетариатскитѣ, за ония, за които и Л. Болйо казва, че сѫ необходими за голѣмото ступанство, площадътъ на което сѫщо се увеличи, а площадътъ на малкитѣ и срѣднитѣ се намали. Сѫщото виждаме въ американското земледѣлие. Наистина, въ Америка отъ 1850 до 1880 година се забелѣзва въ нѣкои щати, а именно въ сѣверо-и южно-атлантическитѣ щати, едно намаление срѣдната голѣмина на фермитѣ. Въ 1850 е била 203 акри, а въ 1880 — 134

акри, като въ 1890 год. пакъ се качва до 137 акри. Туй намаление на срѣдната голѣмина на фермитѣ се обяснява съ распадането на плантарното ступанство въ Южна Америка, като следствие отъ освобождението на негритѣ, и изобщо, гдѣто се напуска *разбойническото*, извънрѣдно екстензивното ступанство, тамъ се указва едно намаление срѣдната голѣмина на голѣмитѣ ступанства. Това въ сѫщность показва, че земледѣлието встѫпва въ чисто капиталистически пѫть, Впрочемъ, въ южно-централнитѣ, а особенно въ западнитѣ и сѣверо-централнитѣ щати, сѫщинскитѣ житни области, и общото число на фермитѣ и голѣмината на фермитѣ се увеличаватъ много отъ 1880—1890, а именно: въ западнитѣ щати общото число на фермитѣ се увеличава въ този периодъ съ 74,2%, на ония съ 500—1000 акри съ 74,9%, на ония съ повече отъ 1000 акри съ 85,3%; въ сѣверо-централнитѣ общото число се увеличава съ 13,3%, на ония съ 500—1000 акри съ 50,2%, на ония съ повече отъ 1000 акри съ 49,4%. Тѣзи цифри ни показватъ не пропадание на голѣмото ступанство, а напротивъ. Обаче безсъвѣстниятъ Д-ръ Пасманикъ замълчава тия факти, както и причинитѣ за намалението на срѣднята голѣмина на фермитѣ, за да докаже «фантастичностьта на Марксовото прѣдположение».

По-другояче стои работата съ земледѣлието въ страни, въ които още сѫ запазени старитѣ феодални форми на владѣние, както това е въ Германия и даже въ Англия, гдѣто майоратството сѫществува и до днесъ. Въ такива страни ние срѣщаме колосални землевладѣния, но които не съставляватъ, или не съставляваха до недавна, капиталистически ступанства. Обаче съ напредването на капиталистическото развитие тѣзи земевладѣния на едни мѣста, гдѣто въ рѫцѣтѣ на землевладѣлцитѣ е натрупанъ голѣмъ париченъ капиталъ, се обрѫщатъ въ капиталистически *латифундии*, на други — се распадатъ на по-малки отдѣлни капиталистически ступанства, но експлоатирани отъ самия ступанинъ, на трети мѣста се обрѫщатъ въ арендни имоти, които се даватъ на експлоатация отъ арендатори. Вследствие на такова *распокѫсване* голѣмитѣ землевладѣния се получаватъ ступанства съ по-малъкъ площадъ, а отъ тука въ земледѣлческитѣ статистики срѣщаме едно намаление площада на голѣмитѣ землевладѣния и увеличение площада на по-малкитѣ и срѣднитѣ ступанства. Така напримѣръ,

въ Германия споредъ статистиката за 1882—1895 год. има намаление на площада въ хектари на ступанствата съ 2 хектара, съ 2—5 хект. и съ 20 — 100 хектара, при което намалението е най-голѣмо за ступанства съ 2—5 хектара, т. е. за дребнитѣ ступанства; отъ друга страна има увеличение на площада на ступанствата съ 5 — 20 хект., и съ повече отъ 100 хектара, при което увеличението е по-голѣмо за ступанствата съ 5—20 хектара, т. е. за срѣднитѣ. Въ Англия има намаление на площада на ступанствата съ 0,40 — 2 хектара (съ 1—5 акра), съ 120 — 200 и съ повече отъ 200 хектара; напротивъ площадътъ на всички други категории се увеличи, при това най-много се увеличи площада на ступанствата съ 40—120 хектара, т. е. на по-голѣмитѣ, а най-малко на ония отъ 2—8 хектара. Въ Англия виждаме, че площадътъ на голѣмитѣ земевладѣния значително се намалилъ, а особенно оня на ступанствата съ повече отъ 500 акри, а именно на 226807 акри (гл. Bernstein und das sozialdemokratische Programm, стр. 71).

Но какво показватъ тѣзи статистически цифри? Показватъ ли тѣ, че се е увеличило числото на самостоятелнитѣ ступани, на собственницитѣ? — Никакъ не! Тѣ показватъ само едно отъ двѣтѣ: или че голѣмитѣ землевладѣния сѫ раздѣлени на отдѣлни експлоатации, но въ рѫцѣтѣ на единъ и сѫщъ собственникъ, съ цель да се извлече най-голѣма полза отъ тѣхъ, както това се вижда отъ «Земледѣлческий въпросъ», стр. 38—41, и отъ III т. на «Капиталътъ» (стр. 597), и както показа Девиль въ речьта си «Социализмътъ и собственостьта», държана въ французския парламентъ, която цитирамъ на мѣстото си; или че землевладѣлецътъ раздѣля имота си на нѣколко арендни части и ги дава подъ наемъ на различни наематели, споредъ паричнитѣ имъ срѣдства и така, щото да извлече най-голѣми ползи отъ всѣка часть. Въ Германия земледѣлческото население съставляваше въ 1882 год. 42,5% отъ цѣлото ѝ население, а въ 1895 само 35,7%. Числото на заетитѣ въ земледѣлието въ 1882 бѣше 43,4%, а въ 1895 само 36,2% (гл. Bernstein und das sozialdemokr. Programm, стр. 70). Въ 1895, въ сравнение съ 1882, числото на наемателитѣ чужда земя се увеличи съ 83.822, онова на наемателитѣ само часть чужда земя се увеличи съ 284311, а на притежателитѣ собственна земя числото се

намали съ 2338 (гл. Кауцки: Bernstein und das sozialdemokr. Programm, стр. 77). Въ сѫщото време е интересно, че въ Германия има едно голѣмо увеличение въ земледѣлческото производство броя на ратаитѣ и надничаритѣ, които не притѣжаватъ земя, а едно сѫщо таквосъ голѣмо намаление числото на надничаритѣ въ земледѣлческото производство, които сѫ имали земя. (Гл. сѫщата кн., стр. 70). Всички тѣзи факти ни показватъ, че дребнитѣ собственници въ Германия не се увеличаватъ, а се намаляватъ и че земледѣлческото население се пролетаризира. За Англия нѣма подобни статистически цифри; но отъ това, което ни говори германската статистика, може да се сѫди, че и въ Англия се увеличиха не собственницитѣ, а наемателитѣ на чужда земя. Нѣма съмнѣние, обаче, че въ Германия и Англия, както и въ другитѣ страни съ капиталистическо развитие, сѫществуватъ и самостоятелни дребни собственници. Въ Германия напримѣръ, споредъ статистиката отъ 1895, е имало отъ 5,558,317 земледѣлчески ступанства 3,236,397 ступ. съ по-малко отъ 2 хект. земя и 1,016,318 ступ. отъ 2 — 5 хект. земя. Първитѣ ступанства, очевидно, сѫ ступанства, които не могатъ да хранятъ ступанитѣ си, но и вторитѣ едвамъ могатъ да ги прехранятъ. А това значи, че тѣ не се явяватъ конкуренти на голѣмото ступанство, а напротивъ негова подкрѣпа, понеже му доставятъ нужнитѣ работнически рѫцѣ и потрѣбляватъ неговитѣ продукти. По тази причина голѣмитѣ землевладѣлци, на всѣкадѣ полагатъ голѣми грижи, чрезъ парламентитѣ да задържатъ или да привлекатъ тия собственници въ селата и около голѣмитѣ землевладѣния. По тази сѫщата причина дребно земледѣлческо производство, до дѣто сѫществува буржуазната наредба, все ще сѫществува. Обаче то, както виждаме, по никой начинъ не означава силна дребно-земледѣлческа класа отъ собственници, както едно време, и никакъ не означава пропадание на капиталистическото производство или негово измѣстване, както дребната форма на капиталистическа експлоатация труда въ индустрията никакъ не означава назадване на капиталистическото производство или измѣстванието му отъ дребното, а напротивъ се създава отъ него за извличание отъ работническата сила по-голѣма принадена стойность.

Сега, пита се: противоречи ли на Марксовото учение фактътъ на распокѫсванието старитѣ или по-новитѣ голѣми

екстензивни ступанства въ по-малки, по-интенсивни, т. е. капиталистически ступанства, или на арендни части? — Положително нито на йота. Първо, той никакъ не означава пропадание на капиталистическото земледѣлие и по никой начинъ не отстранява новата концентрация, на чисто капиталистически основания. Развитието на Америка, Франция, Германия ни показватъ много ясно, че на редъ съ тоя фактъ върви нова и нова колосална концентрация въ земледѣлието, образци на която ни дава К. Кауцки въ «Земледѣлческий въпросъ» часть II за Германия, а за Австро-Унгария читителятъ ще намѣри въ тая книжка. Второ, за Марксовото учение не бѣше неизвѣстенъ тоя фактъ; напротивъ въ I т. на «Капиталътъ» стр. 539 (руск. I изд.), като говори за този фактъ на распокѫсване капиталитѣ и новото имъ концентрирание, Марксъ го обяснява.

„Уголѣмяването на общественния капиталъ, — казва тамъ Марксъ, — се извършва чрезъ увеличението на многото индивидуални капитали. При други равни условия, всѣки отъ тѣзи отдѣлни капитали, както и съединената съ него концентрация на средствата за производство, се уголѣмява спорѣдъ това, каква часть отъ общественния капиталъ той съставлява. Въ сѫщото време се явяватъ фиданки отъ първоначалния капиталъ, които, като се отдѣлятъ отъ него, функционираръ, като нови самостоятелни капитали. Нѣма съмнѣние, значителна роля при туй играе дѣлението на богатството между членоветѣ на семейството на капиталиста. Затова съ аккумулацията (натрупването) на капитала много или малко пораства числото на капиталиститѣ. Двѣ обстоятелства характеризиратъ тоя родъ *концентрация,* която направо зависи отъ аккумулацията, или даже е *тождествена* съ нея. *Първо:* увеличаването концентрацията на общественитѣ средства на производството въ рѫцѣтѣ на индивидуалния капиталистъ, при другитѣ равни условия, *се ограничава отъ степенята, въ която се увеличава богатството въ обществото. Второ: частьта отъ общественния капиталъ, която е вложена въ всѣки отдѣленъ клонъ на производството, се распредѣля между мнозина капиталисти,* които се противополагатъ единъ на другъ, като независими и конкурирующи по между си *производители на стоки.* Затова, аккумулацията и съпровожданата съ нея концентрация ставатъ не само изведнажъ въ много пунктове, но увеличението на функционирующитѣ капитали е размѣсено съ образуването на нови и раздробването на старитѣ. Съ други думи, ако аккумулацията се изказва въ увеличението на концентрацията средствата за производство, и въ подчинението отъ нея на труда, то, отъ друга страна, то се проявлява сѫщо и въ *отблъсквението на единъ отъ други на многото индивидуални капитали.* — На това

распокжсване на цѣлия обществепъ капиталъ въ много индивидуални капитали и на взаимното отблъсквание на неговитѣ съставни части, противодѣйствува *притеглянието* имъ. Това вече не е проста концентрация на средствата на производството и подчинение на него на труда, тождественна съ аккумулацията. Това е *концентрация на образувалитѣ се вече капитали*, унищожение на тѣхната индивидуална самостоятелность, експроприация на капиталиста отъ капиталиста, обръщание на множеството дребни капитали въ не голѣмо число едри . . ."

Отъ тази цитата ясно е, че за Марксовото учение фактътъ за распокжсванието и за новото концентрирание на капиталитѣ не само е извѣстенъ, но и го обяснява съ законитѣ на капиталистическото производство. Горѣцитиранитѣ редове се отнасятъ изобщо до капиталитѣ, т. е. и до ония въ земледѣлието. Почти 20 години преди написванието на горнитѣ редове, Марксъ, въ 1850 год., въ сп. «Neue Rheinische Zeitung», говори изрично за распокжсванието и новото концентрирание на земледѣлието въ Франция и Англия. (гл. Земледѣлческий въпросъ, часть II, стр. 54, 55). Значи, Марксъ още въ 1850 год. е знаялъ фактътъ, който и днесъ се повтаря. Следъ отмѣната на хлѣбнитѣ закони въ Англия се почна едно голѣмо распокжсване на старитѣ голѣми землевладѣния въ по-малки и въ арендни части, но много по-приходоносни, което спомогна на землевладѣлцитѣ да увеличатъ своитѣ приходи до невидени размѣри, а отъ 1850 до 1880 години върви нова концентрация въ земледѣлието, като отъ последната до 1895 се забелѣзва едно ново распокжсване на голѣмитѣ землевладѣния и увеличение площада на малкитѣ и главно на срѣднитѣ аренди. Причинитѣ на това ново распокжсване се обясняватъ въ III т. на «Капиталътъ», който излѣзе преди шесть години (гл. стр. 597 и 598, руск. издание). Освѣнъ задокеанската конкуренция и преобръщанието на руското и индийско общинно селско ступанства въ парично, подъ тяжестьта на увеличивающитѣ се данъци, една отъ главнитѣ причини за распокжсванието на английскитѣ голѣми землевладѣния, както и на ония въ другитѣ капиталистически страни, е и масовото бѣгство на селското население въ градоветѣ. Обаче всичко това никакъ не значи, че нѣма да се яви една нова концентрация. Впрочемъ, тоя кржгъ, въ който се върти земледѣлието отъ распокжсване къмъ концентрация и обратно, не показва нищо друго, освѣнъ че противоречията въ буржуазното

общество все повече растатъ и все повече истъкватъ необходимостьта отъ неговото премахване. Така че, то не може по никой начинъ да се привежда като доказателство противъ Марксовото учение; напротивъ то само го потвърдява.

Обаче, у насъ, г. Велиновъ, т. е. Д-ръ Пасманикъ, въ распокжсването на голѣмитѣ землевладѣния въ отдѣлни капиталистически експлоатации вижда само концентрация на собственностьта, а не и на производството. Ако това не бѣше умишленно претълкуване на яснитѣ обяснения на Кауцки отъ безсъвѣстния Д-ръ Пасманикъ, то трѣбваше да видимъ въ него едно голѣмо тжпоумие. Но Д-ръ Пасманикъ умишленно тълкува, че распадането на голѣмитѣ землевладѣния въ отдѣлни капиталистически експлоатации въ рѫцѣтѣ на сжщитѣ ступани доказвало само концентрацията на собственностьта, когато е очевидно, че тѣ сж въ сжщото време капиталистически ступанства, т. е. и концентрирани производства. Изобщо, Д-ръ Пасманикъ, като се опира на погрѣшнитѣ статистически пресмѣтания на Бернщайна и като най-безсъвѣстно фалшифицира съдържанието на книгата на Кауцки «Землед. въпросъ», се провиква: «Ний дохождаме до заключение, че ако прѣдположението на Маркса относително концентрацията на капиталитѣ въ индустрията не сж вѣрни, то още по-фантастично е да се говори за концентрацията на земледѣлието и слѣдователно още по-малко надежда има, щото селянитѣ да се появятъ на сцената като осжществители на социалистическия идеалъ». Подиръ всичко горѣказано, читательтъ може да сжди, какво Хлестаковско лекомислие се заключава въ горнитѣ думи на Д-ръ Пасманикъ.

Относително осжществлението на социализма азъ нѣма да говоря тука. Ще забелѣжа само, че то е историческа задача на пролетарията, който все повече се умножава, и главно на градския промишленъ пролетариатъ. Къмъ борбата на последния или отъ нея все повече се присъединява и увлича градската часть отъ селското население, което, при всичко че въ нѣкои страни, както въ Белгия, напримѣръ, се явява като притежатель на едно парче земя и се увеличава по число, или на едно малко ступанство, но което най-голѣмата часть отъ времето си презъ годината преживява като наемникъ, или съ едно пролетариатско скупанство. Тѣзи селени въ всѣкой случай не сж онази реакционна селска масса, неподвижна и цезарианска, а

съставлява една подвижна масса, която все повече намира смисъл да се присъединява къмъ социалистическитѣ партии. Съ това може да се обясни голѣмия успѣхъ на тия партии въ последно време.

Ще свърша, като повторя, че Марксовото учение се потвърдява напълно не само отъ индустриалното развитие, но и отъ земледѣлческото. Надѣвамъ се, че доказахъ, какъ то се потвърдява предъ нашитѣ очи и на развитието на нашата страна, до колкото тя, разбира се, има и се създадатъ условията за развитие. Тука ще кажа, че твърденията на нѣкои български буржуазни писатели, въ това число и на Пасманикъ, че нашата страна е дребноземледѣлческа и че трѣбвало да се запази дребното земледѣлие, ги смѣтамъ за крайно глупави твърдения. България, очевидно, не ще може да направи нито крачка напредъ, ако не развие една силна индустрия, която да даде работа на оголелия, пролетаризирания работнически народъ, който, колкото по-нататъкъ отиваме, толкова повече расте. Днесъ градове и села се пълнатъ съ голѣмо количество просеци, скитници, голаци, безъ да говоримъ за «чиновнишкия пролетариатъ», който съставлява жадната за власть армия на нашитѣ буржуазни «партии». Безъ една индустрия и безъ едно отвличание на труда отъ съсипанитѣ ступанства и поминъци къмъ нея, къмъ индустрията, нашата страна я очаква едно общо крайно осиромашавание на работническото население и особенно на земледѣлческото. Социалнитѣ и политически следствия отъ такова економическо положение сж най-гибелни, и България може да свърши при него съ окончателно пропадание. Противницитѣ на социализма въ България не сж въ състояние да разбератъ опасностьта отъ такова положение у насъ и затова тѣ пѣятъ панагирици на дребното земледѣлие и прославяватъ България като страна дребноземлевладѣлческа. Въ сжщность днесъ за днесъ то е най-голѣмото ѝ нещастие.

ПРЕДГОВОРЪ.

Статиитѣ, които писахъ въ сп. *„Ново Време“* подъ общото заглавие „Работническиятъ въпросъ въ България (къмъ оборванията на социализма у насъ)“ и които сега сѫ събрани въ това издание, подъ названието *Социализмътъ и работническиятъ въпросъ въ България,* не мислѣхъ да ги издавамъ въ отдѣлна книжка, поне тъй скоро. Но следъ свършването имъ, получихъ отъ партийни другари отъ три мѣста предложения да ги издадатъ на отдѣлно. Като не мислихъ за таквосъ издание, не отговорихъ даже на двѣтѣ отъ първитѣ предложения. Впрочемъ не отговорихъ на тѣзи партийни другари и за това, че нѣколко члена отъ Пловдивския мѣстенъ комитетъ на Работническата Социалъ-демократическа Партия почти едновременно съ тѣхъ ми предложиха да издадатъ статиитѣ ми на свои лични разноски, съ условие, щото ползата, която се получи следъ покриването на разноскитѣ по изданието имъ, да остане за касата на мѣстния комитетъ, т. е. за Работническата Социалъ-демократическа Партия. На тия условия се съгласихъ да се издадатъ статиитѣ ми.

Въ статиитѣ не направихъ измѣнения, освѣнъ нѣкои малки попрѫвки въ текста, стила и печатнитѣ грѣшки. Въ увода направихъ допълнения, гдѣто съобщавамъ и нѣколко статистически данни, които ни даватъ двѣтѣ цѣнни произведения на извѣстния пръвъ теоретикъ Кауцки, по научния социализмъ, а именно: *Земледѣлческий въпросъ* и *Bernstein und das sozialdemokratische Programm.* Въ увода читателятъ ще намѣри и единъ отговоръ на най-новитѣ оборвания на социализма у насъ, особенно на ония на г. Везиновъ, т. е. на Д-ръ Пасманикъ.

Статиитѣ ги раздѣлихъ на седемъ глави, въ началото на които дадохъ и по едно кратко съдържание на всѣка глава, за по-голѣма прегледность. Издателитѣ туриха много малка цѣна на изданието, като се ржководиха отъ желанието да ѝ се даде по-голѣмо распространение и като предполагаха, че не ще излѣзе повече отъ 10—11 коли. Обаче, изданието излѣзе повече отъ 12 коли печатни. За това цѣната му е увеличена съ 20 ст., т. е. ще струва 1 левъ екземпляра.

До колко изданието се явява своевременно оставамъ на читателитѣ да сѫдятъ. Менъ ще ми бѫде много драго, ако то имъ послужи за освѣтление върху въпроситѣ, които се зачекватъ въ него.

Пловдивъ, 1900 год., Априлий. **Д. Благоевъ.**

ГЛАВА ПЪРВА

Индустриялниятъ въпросъ

Концентрацията въ обработвателната индустрия. — Домашниятъ трудъ и видимото повръщание къмъ старата форма на дребното занаятчийство. — Капиталистическиятъ начинъ на производство и създаваната отъ него нова домашна индустрия. — Фабричната система и фабричното законодателство за покровителство на труда.—Думитѣ на английскитѣ и германски фабрични инспектори.

Щомъ се появи социализмътъ въ България, веднага се почнаха и оборванията на него. Това е естественно. Социализмътъ засѣга не само буржуазната класса, като класса, но и нейнитѣ партии, особенно ония отъ тѣхъ, които сж на власть.

Както навсѣкадѣ, тъй и у насъ, въ началото всички оборвания се свеждатъ къмъ най-глупави измислици за стремленията на социалиститѣ и къмъ най-недобросъвѣстни изопачавания на социалистическитѣ идеи. Но понеже съ такива „оборвания“ нашитѣ противници само се туряха въ смѣшно положение, затова тѣ скоро трѣбваше да подирятъ други «по-сериозни» оборвания на социализма въ България. Едно отъ тия «по-сериозни» оборвания се яви *работническиятъ въпросъ*. Нашитѣ противници изобщо оборватъ социализма, безъ да се потрудили да го изучатъ: тѣ говорятъ за него само по *наслушка*. Българскитѣ противници на социализма сж чуле, че „социалниятъ въпросъ“ може да си има мѣсто въ страни, дѣто има работници. Съ туй тѣ искатъ, очевидно, да искажатъ оная истина, която

самитѣ социалисти исказватъ, а именно, че *социализмътъ е теоретическо изражение на работническото движение*. Следователно, — искатъ, вѣроятно, да кажатъ, — щомъ нѣма работници, нѣма и работническо движение; значи, нѣма и почва за социализма. Макаръ това оборванне да е *на видъ* сериозно, но не е мжчно да се види, че то не е достатъчно: съ него не се доказва, първо, че въ България наистина нѣма работници; не се доказва, второ, че не се увеличава числото на наемнитѣ работници, и, трето, съ туй никакъ не се оборва социализма. Затуй трѣбваше да се отиде по-натакъкъ, трѣбваше, главно, да се обори самия социализмъ, неговитѣ основания. Най-сетнѣ, и това оборвание се яви. Любопитното е тука, че тѣзи оборвания на социализма се явиха не отъ страна на единъ чистокръвенъ български буржуазенъ идеологъ, а отъ страна на единъ дошелъ отъ вънъ наемникъ на българската буржуазия. Именно *наемникъ* на българската буржуазия, защото за него е все едно, коя отъ българскитѣ буржуазни партии ще му плаща наема. Думата ни е за „профессора“ по нѣмски езикъ въ Висшето Училище Б. Минцесъ.

Както е извѣстно, тоя г-нъ «профессоръ» написа въ I год. на сп. *Бълг. Прегледъ* една доста дълга статия, подъ названието „Социалния въпросъ или идеята за ассоциацията“, цельта на която е да събори окончателно основнитѣ на научния социализмъ, т. е. на Марксовото учение. Въ тая статия на Минцеса, която цѣла е буквално бездоказателна и която авторътъ ѝ я посочва положително при всѣки случай, и въ мѣсто и не на мѣсто, като на свое шедйовръ, най-добра работа, — въ нея главно

всичко е насочено къмъ двѣ оборвания. Едно отъ основанията на научния социализмъ се състои въ това, че тенденцията на капитализма е концентрацията на срѣдствата за производство, а отъ тука и преобръщанието на голѣмото множество отъ самостоятелни производители въ пролетарии, въ наемническа класса. Другото отъ тѣхъ се състои въ туй, че економическата организация на обществото е базата на юридическитѣ му и политически надстройки и тя опредѣля формитѣ на съзнанието, или че начинътъ на производството опредѣля общественния, политическия и духовния животъ изобщо. Противъ тия двѣ основоположения на научния социализмъ, или на марксизма, сж насочени всички усилия на Минцеса въ горѣспомѣнатата му статия. Той се мжчи да докаже, че не концентрация въ срѣдствата за производство и, следователно, не увеличение на наемническата класса се забелѣзвало, а обратното, и че „економиката“ не била „първоизворътъ на всички исторически явления“. Тука нѣма да закачаме последното му оборвание, съ което ще се заемемъ другъ пжть; тука ни интересува първото му оборвание, понеже то се намира въ тѣсна свързка съ *работническия въпросъ* изобщо. Защото, ако е истина, че не концентрация на капиталитѣ и не увеличение на пролетариатската класса става, а обратното, тогава, разбира се, нѣма защо да се говори за работническо движение и за неговото теоретическо изражение — социализма. Да видимъ, право ли е това твърдение.

За ония, които изучаватъ историята на економическото развитие въ съвременното общество и следятъ това му развитие днесъ, знаятъ добрѣ, че

концентрацията днесъ захваща не само ония клонове отъ производството, които отдавна се намираха подъ влиянието на капиталистическитѣ закони, но и ония клонове, както ще видимъ по-долѣ, които до последне време се смѣтаха най-недостжпни за нея. Съ други думи, концентрацията захваща не само индустрията, т. е. *занаятчийството*, подъ което разбираме и земледѣлието, но тя захваща и ония клонове, които сж свързани съ последното, които произвеждатъ всички хранителни припаси и които до последно време се смѣтаха недостжпни за концентрацията. При туй, преди да пристжпимъ къмъ доказателствата, къмъ фактитѣ, трѣбва да се забелѣжи, че концентрацията не е нѣкаква измислица на социалиститѣ, а е фактъ, който се констатира отъ историята, отъ оффициални статистически данни и се признава отъ изследователи, които сж далечъ отъ да съчувствуватъ на социалистическитѣ идеи. Правимъ тая белѣжка, защото тя показва, колко сж смѣшни ония, които си въображаватъ, че оборватъ социализма, като отричатъ концентрацията. Тѣ отричатъ дѣйствителностьта; тѣ се мжчатъ да оборатъ това, което не се оборва. Но да минемъ на доказателствата.

Относително концентрацията въ занаятчийството, въ тѣсния смисълъ на думата, тя е толкосъ очевидна, че сж излишни всѣкакви доказателства. Достатъчно щѣше да бжде, ако посочихме на тоя несъмненъ исторически фактъ, че дребното занаятчийство въ градоветѣ, при органичения кржгъ на размѣната, както и домашното занаятчийство, или *домашната индустрия*, въ градоветѣ и селата имаха свой исторически периодъ на развитие, следъ

мѣрка, щото дѣйствието на фабричния законъ да се распространи върху всички мануфактурни фабрики и работилници, върху всички малки занаятчийски производства, както и върху всички смѣшани производства. [12]) „Ако, — казва Марксъ, — распространението върху всички клонове отъ производството на фабричния законъ, като физическо и духовно срѣдство за защита на работницитѣ, стана необходимо, тогава то, отъ друга страна, както вече по-преди се каза, распространява и ускорява преобращението на разединенитѣ работнически процеси, извършвани въ малъкъ размѣръ, въ комбинирвани работнически процеси, произвеждани въ голѣми размѣри, концентрира както капитала, така и самото фабрично управление. То разрушава всички стари и преходни форми, задъ които още се скрива понѣкога господството на капитала и замѣнява ги съ прямото, явно негово господство". [13]) Въ цитирания по-горѣ «Rep. of Insp. of Factories for 31 Oct. 1865», стр. 13, се казва: „Влиянието на фабричния законъ се изказва въ туй, че той принуждава къмъ понататъшно приложение на машинитѣ". [14]) Обаче распространението дѣйствието на фабричния законъ не става тъй бързо, както го изисква самото усъвършенствувание на машинитѣ и изобщо прогреса. Причината на това е тамъ, че капиталиститѣ намиратъ по-полезно за себе си, повече печелятъ, като безгранично експлоатиратъ живитѣ машини — работницитѣ, отколкото ако приложатъ машинитѣ. По тази причина парламентитѣ, които се съставляватъ

---

[12]) ibid., стр. 433 (note).
[13]) ibid., стр. 434.
[14]) ibid., стр. 418 (note 3).

до сега отъ капиталиститѣ и отъ тѣхнитѣ адвокати, обикновенно съ голѣма неохота распространяватъ дѣйствието на фабричния законъ, та до сега много отъ мануфактурнитѣ фабрики и работилници не сѫ подведени подъ влиянието на фабричния законъ. Но както самитѣ капиталисти, тъй и парламентитѣ все повече се принуждаватъ да въвеждатъ машинитѣ, по-край другитѣ причини, и отъ това, че борбата на работницитѣ става не само по-широка, но и по съзнателна. Следствието отъ всичко това е, че, въпрѣки желанието имъ, капиталиститѣ сѫ принудени все повече да концентрираръ производството.

И така, ние виждаме, че концентрацията захваща не само едни сфери отъ индустрията, а цѣлата индустрия. Горѣприведенитѣ факти ни показватъ, че малката индустрия пропада и се замѣства отъ по-голѣма и по-голѣма. Противъ тѣзи факти може да се каже само едно, а именно че концентрацията става много по-бавно, отколкото обикновенно се говори, и че наредъ съ концентрираното производство сѫществуватъ още доста производства и отъ малъкъ размѣръ, или, просто казано, съ занаятчийски начинъ на работение. Но отъ туй, че концентрацията ни се вижда бавна, никакъ не може да се заключава, че тя не става или че отиваме не къмъ концентрация, а се повръщаме назадъ, къмъ старото дребно производство. Обаче Минцесъ поддържа тъкмо последното. Той твърди, че дребното производство не пропадало, а напротивъ се увеличавало, и за Англия той даже цитира думитѣ на други. Ако гледаме на въпроса тъй повърхностно, както Минцесъ, тогава ще трѣбва да признаемъ, че економическото развитие наистина се връща

къмъ старото дребно производство. Но въ дѣйствителность работата съвсѣмъ не е тъй, както я представлява Минцесъ. Той, вижда се, много слабо познава съвременното економическо развитие на обществото.

Както е извѣстно, и както се вижда отъ горѣказаното, историята на индустриялното развитие на народитѣ въ общи черти е такава: следъ периода на *домашната индустрия* и дребното занаятчийско производство, настжпва *мануфактурниятъ* периодъ, или периодътъ на фабричното производство съ ржченъ трудъ, което постепенно измѣства старитѣ начини въ производството, а следъ него дохожда периодътъ на *голѣмата фабрична индустрия* или периодътъ на *едрата машинна индустрия,* която продължава процеса на разложението на старитѣ економически форми, т. е. окончателно унищожава *домашната индустрия* и дребното занаятчийско производство, както и мануфактурното фабрично; тя, голѣмата машинна индустрия, именно и довежда концентрацията до кулминационния (най-високия) пунктъ. Развитието на капитализма се захваща главно въ втория периодъ, който именно и се явява периодъ на най-голѣмо първоначално натрупвание на капиталитѣ. Капитализмътъ първо време расте, като експлоатира всички стари начини на производството, но въ форми чисто капиталистически: той експлоатира стария начинъ на *домашната индустрия* и оня на занаятчийството, т. е. дребното мануфактурно производство, но на капиталистически основания. Тоя начинъ на експлоатация на труда за капиталиститѣ се явява най износенъ за първоначалната аккумулация (натрупвание)

на капиталитѣ въ ржцѣтѣ имъ. Намѣсто да правятъ фабрики, да концентрираръ труда и орждията на труда въ тѣхъ и да уреждатъ особенно фабрично управление, — всичко това увеличава разноскитѣ имъ, — и намѣсто да влизатъ въ прями сношения съ работницитѣ, което имъ причинява главоболия и ги заплашва съ намаление безграничната експлоатация на тѣхния трудъ, капиталиститѣ предпочитатъ да прибѣгватъ до начина на *домашната индустрия* и дребното мануфактурно производство. По тая причина на всѣкадѣ, гдѣто капитализмътъ вече се е явилъ, ние виждаме това на пръвъ погледъ чудно явление, че той, капитализмътъ, който разрушава домашната индустрия и изобщо старото дребно производство, създава го отново. Това явление можемъ най-добрѣ да го наблюдаваме въ страни, които скоро сж встжпили въ пжтя на капитализма. Така, напримѣръ, въ Руссия, гдѣто капитализмътъ отъ 15 години насамъ е получилъ сравнително грамадно развитие, като е унищожилъ и унищожава *домашната индустрия* или старитѣ форми на занаятчийството, заедно съ развитието на капитализма доби извѣстно развитие и така нареченатa „кустарна индустрия“, т. е. дребната занаятчийска и *домашната индустрия.* [15]) Сжщото наблюдаваме и у насъ. Но тая *домашна индустрия* и дребно занаятчийско работение, които създава капитализмътъ, съвсѣмъ не приличатъ на старитѣ. При новата домашна индустрия, или по-добрѣ *домашенъ трудъ,* и при новата дребна занаятчий-

---

[15]) Гл. „Міръ Божій“, Априль 1898 г., статията на П. Струве: Историческое и систематическое мѣсто русской кустарной промышленности, стр. 188.

ска индустрия производителитѣ работятъ предмети не за себе си, както при старитѣ, а за капиталиста. Фабрикантинътъ за прежда и за шаяци, като не желае да разшири своята фабрика и като намира по-износно за себе си, раздава вълна и готова прежда по кѫщитѣ въ градоветѣ и селата за испреждание и истъкавание, по ничтожни цѣни. Обущаринътъ, който държи една голѣма работилница, като не желае да разшири своето предприятие, раздава работа по ничтожни цѣни на малкитѣ майстори, които работятъ въ свои малки дюкянчета, съ свои инструменти и на свои разноски, не за себе си, а за капиталиста, който по тоя начинъ печели много повече, отколкото ако разшири своето предприятие. Защото при тоя случай експлоатацията на труда бива най-безгранична, до окончателно исмукване на соковетѣ на работническата сила отъ капиталиста даромъ. Този е въ сѫщность естественния пѫть, по който се създава капитализмътъ и който създава необходимото условие за неговия ръстъ — *първоначалното натрупване на капитала*. Капиталиститѣ въ всички страни, които захващатъ едно индустриално предприятие, винаги предпочитатъ този пѫть на натрупването капитали. Ето защо дребнитѣ работилници и *домашната работа* се увеличаватъ въ страни даже съ едра индустрия. Но, очевидно е, това увеличение на дребнитѣ работилници и на *домашния трудъ* никакъ не означава повръщание къмъ старото занаятчийство или къмъ неговото увеличение, а означава само единъ особенъ начинъ на капиталистическа експлоатация съ труда и за натрупване на капитала.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

венството въ условията на конкуренцията по отношение къмъ работническото време, притуря се още едно неудобство за голѣмитѣ фабриканти, именно: приливътъ на женския и дѣтския трудъ се отблъсва отъ фабрикитѣ и отива въ ония работилници, които законътъ не засѣга. Най-сетнѣ, *това дава тласъкъ за размножаването на малкитѣ работилници, които почти всичкитѣ безъ изключение представляватъ най-малко благоприятни условия за здравието, за удобствата, за образованието и изобщо за подобрението участьта на народа*" [17]). Отъ почеркнатитѣ отъ насъ думи е ясно, че увеличението на малкитѣ работилници въ Англия се явява единъ особенъ начинъ на безконтролна експлоатация на труда, до който английскитѣ капиталисти прибѣгватъ, съ цель да избѣгнатъ задълженията на *фабричния законъ*. Така че, тѣ сж чисто капиталистически работилници, и по никой начинъ тѣ не могатъ да служатъ за доказателство, че се увеличава числото на самостоятелнитѣ производители. Тоя капиталистически начинъ на експлоатация труда особенно широки и чисто варварски размѣри приемалъ презъ края на шейсетитѣ години въ нѣкои производства въ Англия, както въ производството „Wearing Apparel", т. е. въ производството на дамски сламени шапки, дамски накити за главитѣ, дамски палта и намѣталки и изобщо всички предмети, които изработватъ модисткитѣ, сетнѣ — шивачески, шапкарски, ржкавичарски и обущарски предмети, въ което производство въ 1861 год. сж работили 1,024,277 души само въ Англия и Уелесъ, отъ които

---

[17]) Марксъ, I. с. стр. 433

най голѣмата часть сѫ били работнички отъ 15—20 години. Такива сѫщо капиталистически производства сѫ биле производството на *тантелитѣ* и производството на *плетени сламени издѣлия*, въ които сѫ работили около 2000000 (1900043), работници, отъ които най-голѣмата часть съставляватъ непълнолѣтни работнички и работници. Тѣзи производства сѫ чисто капиталистически предприятия, но се извършватъ чрезъ *домашни работници* по кѫщитѣ, чрезъ *дребни занаятчии* въ малкитѣ работилници, при най-мизерни условия и при една експлоатация, наистина варварска [18]). Въ тия производства, както и въ други, често пѫти между капиталиста и работника се явява *посрѣдникътъ*, който съ малъкъ капиталъ наема малка работилница и работи стоки, чрезъ неимовѣрна експлоатация на работницитѣ, отъ материала, който получава отъ капиталиста. „Между фабриканта и тѣзи работници, които работятъ за него вънъ отъ заведението, често се явяватъ посрѣдници, които ги наричатъ undertakers. Младежитѣ ставатъ ученици или при работницитѣ, или при посрѣдницитѣ; женитѣ полируватъ, свързватъ въ пакети, фабрикуватъ предмети, като хармоники и др.“ [19]).

Печалбитѣ, които получаватъ отъ тоя начинъ на експлоатация труда посрѣдницитѣ, както и фабрикантитѣ, достигатъ чудовищни размѣри. Въ Бирмингамъ печалбитѣ, които получаватъ тѣ, достигатъ отъ 60—70%, въ Волверхимптонъ отъ 70% до 80% и въ Виленхамъ отъ 80% до 90% [20]). Трѣбва да

---

[18]) Гл. Марксъ, стр. 410—415
[19]) Roscher loc. cit. стр. 287
[20]) Roscher loc. cit. стр. 287

се има предъ видъ и това, че напоследъкъ, както ще видимъ по-долу, дребната селска буржуазия, малкитѣ селски собственници на масси бѣгатъ отъ селата въ градоветѣ, гдѣто едни ставатъ работници въ фабрикитѣ и работилницитѣ, други навѣрно и undertakers.

Тъкмо такава сѫща картина ни преставлява и индустриалното развитие на Германия. Стачката на берлинскитѣ шивачи и шивачки отъ така наречената въ Германия *конфекционна* индустрия, която стачка избухна на 10 Февруарий 1896 год., показа наглядно тая картина. Конфекционна индустрия въ Германия наричатъ производството на мѫжки, женски и дѣтски дрѣхи, включително и ризи, яки и манжети. Тази индустрия се оказа съсрѣдоточена въ рѫцѣтѣ на нѣколко капиталистически фирми, отъ 400 души капиталисти, които изнасятъ готови дрѣхи за 212 миллиона марки и продаватъ вѫтрѣ въ страната готови дрѣхи за 400 милиона марки въ година. Само въ Берлинъ въ конфекционната индустрия работятъ 90,000 работници и работнички. Обаче тия работници не работили въ фабрики, а биле пръснати по затънтенитѣ мрачни ѫгъли на работническитѣ квартали и въ малки работилници. Конфекционеритѣ не обичатъ да отварятъ нови фабрики или да разширочаватъ сѫществующитѣ; тѣ предпочитатъ да нѣматъ непосрѣдственни сношения съ работницитѣ и да даватъ работа на последнитѣ или по кѫщитѣ имъ и малкитѣ работилници на парче, или чрезъ посрѣдници, които отъ своя страна отварятъ малки работилници, наематъ работници, или тѣ даватъ работата, взета отъ фабрикантитѣ, по кѫщитѣ на работницитѣ. Тази капи-

талистическа система на експлуатация труда справедливо е наречена въ Германия *Schwitzsystem* — система на изсмукване пота и кръвьта на работника. Фактитѣ за тая отвратителна система на експлоатация труда на конфекционната индустрия въ Германия сѫ установени отъ министерството на вѫтрѣшнитѣ работи, отъ рапортитѣ на фабричнитѣ инспектори, отъ изследванията на профессори и доктори, като проф. Зомбартъ, д-ръ Шйонланкъ и др.[21]). Естественно е, че при такава капиталистическа система на експлоатация труда се увеличава числото на дребнитѣ работилници и *домашната индустрия*. Но очевидно е така сѫщо, че това увеличение на последнитѣ е само увеличение на капиталистическата експлоатация, но никакъ не означава повръщание на дребното занаятчийско производство съ независими отъ другиго производители и които работятъ стоки за себе си. И въ Германия причинитѣ за увеличението на *новото дребно производство* и на *новата домашна индустрия* сѫ сѫщитѣ, каквито сѫ и въ Англия, каквито сѫ и въ другитѣ индустриални страни. Желанието на капиталиститѣ да избѣгватъ разноскитѣ по държанието фабрики и отъ контрола на фабричната инспекция, стремлението чрезъ Schwitzsystem да струпатъ капитали, — тази е причината за увеличението на малкитѣ работилници и домашната индустрия или *домашната работа*. Хамбургския фабриченъ инспекторъ въ своя отчетъ за 1892 год. казва следующето: «Жално е само, че отъ обявлението на новитѣ законоположения насамъ домашната индустрия почна пакъ да расте, защото

---

[21])Гл. „Руское Богатство", № 3, 1896 г. „Изъ Германіи", сѫщо и бълг. сп. „Дѣло", кн. VI, 1896 год. „Външенъ прегледъ."

тия законоположения не се распространяватъ на домашнитѣ работници и още затова, че домашната индустрия освобождава господаритѣ отъ разноски за работилници, за отопление, освѣщение, подирѣ отъ разноскитѣ по опредѣленото отъ закона обезпечение на работницитѣ въ случай на болѣсть, нещастия, старость и неспособность къмъ трудъ» [22]). Берлинскиятъ фабриченъ инспекторъ, както и инспекторитѣ на другитѣ индустриални окрѫзи, тъкмо по сѫщия начинъ обясняватъ мотивитѣ, по които фабрикантитѣ прибѣгватъ къмъ увеличението на домашната индустрия [23]).

Сѫщото явление имаме и въ всички други индустриални страни. Така напримѣръ въ Франция увеличението на малкитѣ работилници и на домашната работа происхожда отъ сѫщитѣ причини и съвсѣмъ, разбира се, нѣматъ нищо общо съ старитѣ форми на занаятчийството. „Въ Лионъ и въ Сентъ-Етиенъ, — казва Рошеръ, — тъкачитѣ на коприна, наречени господари на работилницитѣ, работятъ най-често у себе си и съ свои собствени инструменти, спомагани отъ тѣхнитѣ фамилии и отъ помощници или ученици. Фабрикантитѣ имъ даватъ готова коприна за истъкавание и се натоварватъ съ последнята отдѣлка“ [24]). Сѫщиятъ начинъ на капиталистическа експлоатация сѫществувала въ нѣкои производства около Нанси и Алансонъ, както и въ сѣвернитѣ окрѫзи на Франция. „Истъкаванието на една голѣма часть отъ шаловетѣ, наречени парижки, съставлява домашна индустрия въ много департа-

[22]) „Русское Богатство“ ibid., стр. 111.
[23]) Ibid. стр. 111.
[24]) Roscher, loc. cit., стр. 283.

менти: тъкачитѣ работятъ за смѣтка на единъ фабрикантинъ отъ Парижъ, който отъ своя страна, въ самия Парижъ, отдава на по-нататъшно обработвание, като опирание, излъщавание, изглаждание, навивание и т. н. Копчетата за ризи отъ Парижъ се фабрикуватъ въ департаменти на Уазъ; въ Парижъ само ги позлатяватъ. Парижкитѣ вѣери се приготовляватъ около Ноеля; въ Парижъ само събиратъ частитѣ имъ около остьта и лентитѣ имъ и притурятъ различни украшения" [25]). Сѫщото явление имаме и въ Белгия [26]).

Нѣма съмнѣние, че, за да намѣри мѣсто описаната капиталистическа система на експлоатация, е необходимо да има отъ една страна готовъ суровъ материалъ и отъ друга — евтинъ человѣчески материалъ, евтини работнически рѫцѣ. Но едното и другото ги дава мѣстната индустрия. „Масса работнически материалъ, суровъ материалъ и полуфабрикати доставлява, — казва Марксъ, — голѣмата индустрия, а масса евтинъ человѣчески материалъ, (taillable à mersi et miséricorde) съставляватъ „освободенитѣ" отъ голѣмата индустрия и отъ земледѣлието. *Мануфактуритѣ* отъ тая область длъжатъ своето происхождение, главно, на потрѣбностьта на капиталиститѣ да иматъ подъ рѫка армия, готова да срѣщне всѣко движение въ търсението. Обаче тия мануфактури допускатъ на редъ съ себе си сѫществуванието, въ най-широки размѣри, на разхвърленото занаятчийско и домашно производство. Производството на голѣмата принадена стойность въ тия области на труда, заедно съ посто-

---

[25]) Ibid. стр. 283.
[26]) Ibid. стр. 281.

янното поевтиняване на продуктитѣ, зависи главно отъ minimum-а на работническата заплата, необходима за жалко вегетирание, съединенъ съ minimum-а, възможенъ за человѣка, работническо време. Евтинията на человѣческия потъ и кръвь, обърнати въ стоки, постоянно е разширявала, и всѣки день продължава да разширява, тържището за износъ; за Англия — главно колониалното тържище, гдѣто при туй господствуватъ английскитѣ вкусове и привички.“ [27]) Но тази капиталистическа система на експлоатация труда, най-сетнѣ, се сблъсква съ опредѣлени граници, които не може да мине. Първо, *поевтиняването на работническата сила,* чрезъ злоупотрѣблението на женския и дѣтския трудъ, чрезъ простия грабежъ на всички „нормални условия на труда и на съществуването“, както казва Марксъ, „чрезъ жестокия чрезмѣренъ и нощенъ трудъ“, не може да мине естественнитѣ предѣли, които му туря человѣческото съществуване. Второ, борбата на експлоатиранитѣ туря граници, най-сетнѣ, на варварската експлоатация. Тогава удря часътъ за въвеждането на машинитѣ и за бързото превръщание на расхвърления домашенъ трудъ и на мануфактуритѣ въ *фабрично производство.* Едно отъ главнитѣ искания на германскитѣ шивачи и шивачки отъ конфекционната индустрия, които направиха стачката въ 1896 год. Февр. 10-й, което бѣха принудени да приематъ капиталиститѣ конфекционери, бѣше, щото работилницитѣ да бъдатъ въ самитѣ фабрики. Заключенията на фабричнитѣ инспектори и индустриални следственни коммис-

---

[27]) Марксъ, loc. cit., стр. 415.

сии въ Англия и Германия сж за простирането дѣйствието на фабричния законъ върху всички клонове на индустрията. Но, както видѣхме, дѣйствието на фабричния законъ се изказва неизбѣжно въ въвеждането на машинното производство, а последното неизбѣжно води къмъ пълната концентрация на производството. Наистина, както по-горѣ забелѣзахме, парламентитѣ и правителствата неохотно распространяватъ дѣйствието на фабричния законъ, но възмущението на работническата класса, нейната систематическа борба, нейното съзнание, нейнитѣ успѣхи, нейното широко нахлувание въ парламентитѣ, принуждаватъ все повече правителствата да распространятъ фабричния законъ. А това води неизбѣжно къмъ широката концентрация на разхвърленото производство.

И тъй, дѣйствителностьта, фактитѣ, самата история на економическото развитие на съвременното общество ни показватъ необоримо, че никакво повръщание къмъ старитѣ форми на домашната индустрия и занаятчийство не сжществува, а напротивъ концентрацията прониква въ всички области на индустриалното производство. Новата *домашна индустрия* и новитѣ *производства въ малъкъ размѣръ,* освѣнъ името, нищо общо нѣматъ съ старата домашна индустрия и занаятчийство, при което ироизводительтъ е билъ независимъ, самостоятеленъ собственникъ на произведения отъ него продуктъ. Новата *домашна индустрия,* съ една дума, е създание на капитализма, като една преходна капиталистическа форма на експлоатация труда. Ако оффициалнитѣ статистики показватъ не голѣмъ процентъ на намаление производствата съ малъкъ размѣръ и

извѣстно увеличение на *домашния трудъ* и сравнително малъкъ процентъ на увеличение голѣма капиталистическа индустрия, това, следъ горѣказаното, вече лесно се обяснява. Въ никой случай отъ тѣзи оффициални статистики не може да се вади заключение, че економическото развитие се повръща къмъ старитѣ форми на производството—къмъ старата *домашна индустрия*. Така че, твърдението на Минцеса е положително безосновно и то показва двѣ нѣща, а именно, че Минцесъ съвършенно слабо знае историята на економическото развитие на съвремминното общество и че Минцесъ не е въ състояние да разбира смисъла на економическитѣ явления въ капиталистическото общество.

Да минемъ сега къмъ „ахилесовата пета на социализма — аграрния въпросъ“, както се изразява Минцесъ.

ГЛАВА ВТОРА.

Аграрниятъ въпросъ.

Аграрниятъ въпросъ и Марксовата еволюционна теория — Капиталистическата форма на производството и концентрацията на земята. — Пролетаризирането на селското население и увеличение населението на градоветѣ и фабричнитѣ окржзи. — Масовото бѣгство на селското население въ града въ Англия, Германия, Франция, Австрия и Русия. —

Защо Минцесъ нарича *аграрния въпросъ* „ахилесова пета на марксизма“ и въ какво се състои тази „пета“, не може да се разбере отъ това, което до сега е писалъ той. Нито неговата спомѣната празднословна статия, нито други нѣкой неговъ трудъ ни обясняватъ „петата“, около която толкосъ време се върти Минцесъ. Ммого хваленната отъ него самия негова статия, освѣнъ недоказвающи нищо общи мѣста, не съдържа нито единъ фактъ, отъ който да може да се види, че *аграрниятъ въпросъ* е дѣйствително нѣкаква „ахилесова пета“ за марксизма. Но какво иска да каже Минцесъ съ фразата: „аграрния въпросъ е ахилесовата пета на марксизма?“ — Очевидно е, че той иска да каже, какво учението на Маркса за концентрацията на производството, никакъ си нѣма мѣсто въ земледѣлческото производство, че „Марксовата еволуционна теория“ не била приложима къмъ *аграрния въпросъ,* че, съ други думи, Марксовото учение за пролетаризирането на земледѣлческата масса не се оправдала и че отъ това въстържествуването на социализма срѣща, следователно, *камень преткновения,* става невъзможно. Това иска да каже

Минцесъ. Но вѣрно ли е то? Истина ли е, че не се извършва концентрация въ земледѣлческото производство и пролетаризирание на земледѣлческата масса? — Да видимъ.

Когато се припомняме писаното отъ Минцеса по „социалния въпросъ,“ неволно ни се натрапва едно отъ тѣзи двѣ мнѣния: Минцесъ е или голѣмъ невѣжа въ економическитѣ въпроси или е твърдѣ недобросъвѣстенъ писатель. Защото общеизвѣстенъ фактъ е, че изникването на капиталистическото производство и неговото развитие не е възможно безъ пролетаризирането на самостоятелнитѣ малки производители и главно на земледѣлческата масса. Както видѣхме по-горѣ, капитализмътъ расте като унищожава старото дребно занаятчийство и домашната градска и селска индустрия и като преобръща самостоятелнитѣ производители въ срѣдство за капиталистическа експлоатация на труда Капитализмътъ достига най-високата форма на своето развитие — машинното едро производство — само чрезъ постоянното пролетаризирание на самостоятелнитѣ производители и преобръщанието имъ въ една работническа армия, чрезъ варварската експлоатация на която той расте. Тази работническа армия капитализмътъ не може да има безъ пролетаризирането на най-голѣма масса отъ самостоятелитѣ производители, — на земледѣлческата. Историята на всички страни съ капиталистическо производство ясно ни говори, че пролетаризирането на земледѣлческата масса достига най-голѣмъ процентъ тамъ, дѣто е най-голѣмо индустриалното развитие, и че земледѣлческото население, като самостоятелни производители, вече изчезва въ страни

съ най-голѣмо индустриално развитие, каквато е напр. Англия. А щомъ массата е пролетаризирана, тогава очевидно е, че срѣдствата на земледѣлческото производство не могатъ да не бѫдатъ концентрирани. Това сѫ толкосъ общеизвѣстни явления, що то да се твърди, че учението на Маркса за концентрацията на производството не се оправдава, по отношение къмъ *аграрния въпросъ* означава или незнание на въпроса или голѣма недобросъвѣстность въ трактуванието на научнитѣ въпроси. Но да минемъ на фактитѣ и да видимъ, какво ни говорятъ статистическитѣ изследвания.

Да почнемъ отъ Англия. Както е извѣстно, тя днесъ е най-индустриалната страна въ Европа. Естественно е, че тамъ земледѣлческото население е окончателно пролетаризирано и земята концентрирана въ нѣколко рѫцѣ. Историята на английския капитализмъ много ясно ни учи, че неговото изникване и неговото бързо разцъвтяване се извършва чрезъ насилственното испъждание на селската масса изъ земята и чрезъ експроприацията на последнята и на общинската поземелна собственность отъ буржуазията. Развитието на вълнената индустрия въ Англия въ края на XV-й в. и въ началото на XVI-й вѣкъ предизвика преобръщанието на нивитѣ въ пасбища, което можеше да стане само чрезъ насилственното испъждание на селската масса изъ земята. Отъ тогава и до първитѣ десетилѣтия на този вѣкъ историята на английския капитализмъ представлява редъ парламентарни актове за насилственното испъждание на земледѣлцитѣ изъ земята, за експроприацията на последнята и за насилственното вкарване на обзе-

меленнитѣ въ фабрикитѣ; тя представлява история на систематическото пролетаризирание на селската масса. Само отъ 1801 до 1811 година съ парламентски актове е била отнета отъ английскитѣ селени 3,511,770 акра общинска земя. Отъ 1814 до 1820 год. само графиня Сутерландъ, съ помощьта на английската полиция и войска, е обсебила 794,000 акра земя, като систематически е испъждала и истрѣбвала 3,000-тѣ селски семейства останали въ цѣлото графство.[1])

Съ порастването на капитализма по такъвъ начинъ, пролетаризирането на английската селска масса и концентрацията на земята ѝ въ рѫцѣтѣ на една шепа лендлордове става не само чрезъ насилственна експроприация, но и въ силата вече на капиталистическитѣ закони[2]). Така че, пролетаризирането на английското селско независимо население и концентрацията на земята се усилватъ въ Англия съ усилването на капиталистическото производство. Английскиятъ економистъ Фосетъ, отъ школата на Смита, казва за Англия следующето: „Знамъ много села, въ които броятъ, отъ единъ вѣкъ насамъ, тридесетъ или четиредесетъ малки собственници и на които села земитѣ принадлежатъ днесъ само на едного“[3]). Въ 1786 год. въ тритѣ британски кралевства е имало 250,000 собственници, а въ 1870 имало само 30,766. Споредъ официалната статистика, половина отъ повърхностьта на тритѣ

---

[1]) Гл. Марксъ, Капиталъ, т. I, стр. 603—940.

Гл. сѫщо сп, „Дѣло“, год. I, моитѣ статии: „Първоначалното натрупване на капитала (по Маркса)“.

[2]) Гл. Letourneau. *L' Evolution de la propriété Paris,* 1859, p. 487.

[3]) Fawcett, *Travail et salaire.* Paris, p. 150.

кралевства е притежание на една сто петдесетъ двѣ хилядна часть отъ цѣлото население. „Знаете ли, казваше Джонъ Браитъ въ своята знаменита речь, произнесена въ Бирминхамъ, на 27-й Августъ 1866 год., че половината отъ земята на Англия е расподѣлена между сто и петдесетъ лица? Знаете ли, че половината отъ земята на Шотландия принадлежи на десетъ или дванайсетъ лица? Извѣстенъ ли ви е този фактъ, пе монополътъ върху поземелната собственность расте безпрестанно и става все повече и повече исключителна?“ [4])

Както споменахме по-горѣ, съ усилването на капитализма въ Англия обезземелването на селската масса става вече и въ силата на капиталистическитѣ закони. Съ концентрацията на земята и съ приложението на капитала къмъ земледѣлческото производство отъ една страна; съ неизбѣжното раздробление на малката собственность, вследствие естественното нараствание на селското население и невъзможностьта да се приложатъ усъвършенствуванията въ земледѣлческото производство къмъ дребната собственность, отъ друга страна; най-сетнѣ, вследствие постоянно растящитѣ задължения на малката собственность, — положението на селската масса става все по-лошо и я принужда да напуска селото, да бѣга въ града. Статистика за нараствание на градоветѣ потвърдява напълно казаното. Споредъ статистическитѣ сведения за движението на народонаселението въ Англия, отъ 1861 до 1891, т. е. въ продължение на 30 години, имаме следу-

---

[4]) Bibliotheque belge des connaissances. Hubert Langedock, *Le Socialisme agraire* Bruxelles, p. 21 Гл. сѫщо Letournnau, loc. cit., p. 488 и E. de Laveléye. *De la propriété,* p. 141.

ющето увеличение на населението въ градоветѣ и селата въ собственна Англия:

въ градоветѣ, въ	1861	год.	12,7	миллиона
„	1871	„	14,9	„
„	1881	„	17,6	„
„	1891	„	20,2	„
въ селата, въ	1861	год.	7,4	милиона
„	1871	„	7,8	„
„	1881	„	8,3	„
„	1891	„	8,5	„

Въ Шотландия презъ 10 год., отъ 1881 до 1891 год., движението на народонаселението е било следующето:

въ земледѣлческитѣ окржзи се намалило на 6,26%
„ малкитѣ градове се е уголѣмило „ 6,26%
„ срѣднитѣ „ „ „ 20,51%
„ голѣмитѣ „ „ „ 12,63% [5])

Отъ приведенитѣ цифри е ясно, че въ това време, когато народонаселението въ градоветѣ е порастнало въ грамаденъ процентъ, въ селата процентътъ на нарастването му е нищоженъ или, както въ Шотландия, населението въ земледѣлческитѣ окржзи се е намалило на сжщия процентъ, на който то е порастнало въ малкитѣ градове. Като вземемъ предъ видъ общеизвѣстния фактъ, че общиятъ процентъ отъ порастването на народонаселението въ земледѣлческитѣ окржзи е много по-голѣмъ отъ оня въ градоветѣ, излиза, че грамадното уголѣмение населението

[5]) Гл. „Міръ Божій“, № 2 Февр., 1898, статията на Л. Крживицкій; Капитализація земледѣльческой промышленности, стр. 53—54.

въ последнитѣ произлиза главно отъ преселванието на селското население въ тѣхъ. Напоследъкъ емиграцията на селенитѣ въ градоветѣ е взело въ Англия такива грамадни размѣри, че е получила библейското название — Rural exodus и е обърнала вниманието на прессата. „Емигрираръ въ града, — пише Андерсонъ Бремъ, — не само отбраннитѣ слоеве отъ селската младежь, не само всѣки момъкъ или мома. Движението приема невъзможни размѣри... Азъ питахъ стотина лица въ различни части на страната, — казва той въ друго мѣсто, — и винаги получвахъ единъ и сѫщъ отговоръ. Излиза, че най-интелегентнитѣ и най-добритѣ работници найрано напущатъ селото и се преселватъ въ града. Азъ се обръщахъ съ питания къмъ старцитѣ, за да ми обяснятъ причината на емиграцията. Тѣ отговаряха по единъ неизмѣненъ начинъ, че само глупацитѣ оставатъ въ село, тъй като тамъ нѣма никакви условия за придобивание достатъчно количество пари и че бѫдѫщето не обѣщава тамъ нищо добро. Разказвающиятъ свършваше винаги съ съжалѣние, че не отишелъ въ града, когато билъ по-младъ“ [6]).

И тъй, по отношение къмъ капиталистическа Англия, историята на нейното економическо развитие, статистическитѣ изследвания, всички факти ни показватъ, че „Марксовата еволуциона теория“ напълно „е приложима и къмъ аграрния въпросъ“, че Марксовото учение за концентрацията на земята и за пролетаризиранието на селската масса напълно се потвърдява. Капитазизмътъ въ Англия завладѣ цѣлото земледѣлческо производство и земледѣлческа-

---

[6]) Л. Крживицкій l. c., стр. 55.

та дребна класса изчезна; изчезватъ и последнитѣ ѝ останки. Пролетаризирана, тя се концентрира въ градоветѣ, гдѣто увеличава „резервната работническа армия“. По-долѣ ще приведемъ факти, отъ които ще се види, че капиталистическата концентрация въ Англия, както и въ другитѣ индустриални страни, захваща не само прѣкия обектъ на земледѣлческото производство, но и всички тѣсно свързани съ него клонове. А сега да минемъ въ другитѣ европейски страни.

Франция до великата революция представлява въ аграрно отношение голѣмо сходство съ Англия. И тамъ, съ развитието на капитализма, виждаме сѫщитѣ явления, които ни дава историята на економическото развитие на последнята*). Но великата революция направи единъ корененъ превратъ въ аграрнитѣ отношения на Франция. Както е извѣстно, великата буржуазна революция не само побѣди феодално-монархическата аристокрация, но я уничтожи окончателно. Французската буржуазна класса отнѣ земята отъ последнята и голѣма часть отъ нея продаде на селската масса. Съ туй Франция следъ революцията стана страна дребно-земледѣлческа. Нѣма нужда да се казва, че французската буржуазия направи това не отъ нѣкакви сантиментални или идеални чувства къмъ селската масса; тя направи това, подбуждана отъ своитѣ интереси. Съ расподѣлянието на земята между селската масса французската буржуазия унищожи голѣмитѣ землевладѣлци, а съ туй очисти пѫтя за безпрѣчното развитие на капитализма, създаде се една класса, на която мо-

*) Гл. Марксъ. Капиталъ, т. I. стр. 599 (note), 620 (note, I), 631, 636.

жеше безпрекословно да стоварва най-голѣмата часть отъ данъцитѣ, създаде си за извѣстно време единъ по-широкъ вжтрѣшенъ пазаръ, който тя можеше да експлоатира по всички начини, додѣто тя стжпи здраво, додѣто капитализма се закрѣпи така, щото да му стане непотрѣбна дребно-земледѣлческата класса, а земледѣлческото производство го обърне на капиталистическо. Това и стана наистина. Дребнитѣ земледѣлци собственници систематически се пролетаризиратъ и земята се концентрира въ голѣми капиталистически землевладѣния. „Въ Франция, — казва Летурно, — текущето и изобщо не провѣрено мнѣние е, че революцията е унишожила за винаги голѣмото землевладѣние. Но забравятъ, че малкото землевладѣние сжществуваше вече въ доста голѣмъ размѣръ и въ стара Франция. Отъ тогава, се извърши у насъ едно двояко движение; отъ една страна, крайно раздробление на малката собственность се поддържаше или се възобновляваше, като премѣняваше само лицата".[7]) Споредъ оффициалната статистика, по преброяването въ 1891 год., отъ всичкото „классифицированно" население на Франция 47% (17, 435, 888) се занимавали съ земледѣлие. Като извадимъ отъ тѣхъ женитѣ, дѣцата, старцитѣ и домашнитѣ слуги, оставатъ 6, 913, 504 души, които непосредственно се занимаватъ съ земледѣлие въ качеството на господари на земледѣлческитѣ експлотации или въ качество на наемни работници. Отъ тѣхъ 50% сж собственници, които сами, или съ своето семейство, или съ наети работници обработватъ земята, фермери и половни-

---

[7]) Letourneau, l. c., p 488..

чари (3,460,600) и 50% сж наемни работници (3,452,904 [8]). Споредъ земледѣлческата статистика на Франция, $^{9}/_{10}$ отъ всички кадастрални участъци иматъ само $1^{1}/_{2}$ хектари земя срѣдно, които изобщо съставляватъ малко повече отъ *една третина* отъ цѣлата земледѣлческа повръхность, когато другитѣ $^{2}/_{3}$ кадастрални участъци принадлежатъ на срѣднитѣ и голѣми землевладѣния, които съставляватъ само $^{1}/_{10}$ отъ общото число кадастрални участъци. Голѣмитѣ землевладѣлчески участъци, (отъ 118 хектаря срѣдне) заематъ $^{2}/_{5}$ отъ цѣлата земледѣлческа повръхность [9]) „Таблицата за числото на кадастралнитѣ участъци въ сравнение съ повърхностьта, облагана съ данъкъ, ни показва, че отъ нула до единъ хектаръ има въ нашата страна — казва Летурно, — 8, 585, 323, участъци, които представляватъ 2, 577, 589 хектари. Напротивъ съ повече отъ 200 хектара има 17, 676 участъци, които зематъ земледѣлческа повръхность отъ 8, 017, 542 хектара Посрѣдническитѣ участъци се расподѣлятъ въ сжщия духъ. Ако групираме всички участъци на три категории подъ рубрикитѣ *дребна, срѣдна и едра* собственность, ще видимъ, че първата съставлява 34%, втората 29% и третата 35% отъ почвата на Франция". [10]) Ако разгледаме распредѣлението на земята по притежателитѣ, ще видимъ, че отъ нула до петь хектара (най-дребната собственность) състои отъ 11 миллиона хектара и е притежание на 6 миллиона собственници; отъ 5 до

---

[8]) Statistique générale de la France. Resultats statistiques du denombrement de 1891. Paris 1894, p. 271.

[9]) Statistique agricole de la France. Resultats généraux de l'enquête decénale de 1882. Nancy 1887, p. 340.

[10]) Letourneau, l. c. p. 489.

10 хектара (дребната собственность) състои отъ 6 миллиона хектари и е владѣние на 529,000 притѣжатели; отъ 10 до 15 хект. (срѣднята собственность, състои отъ 14 миллиона хектари и е владѣние на 437,000 собственници; отъ 15 до 100 хект. (едрата собственность) състои отъ 5 миллиона хектари и е владѣние на 43,000 собственника; най-сетнѣ много едра собственность, отъ 100 хектара на горѣ, въ 12 миллиона хектари принадлежи на 19,000 души. [11]) Така че, 62,000 едри собственници владѣятъ толкосъ земя, колкото владѣятъ 6½ миллиона дребни собственници. При туй отъ последнитѣ повече отъ половината (3,400,000) владѣятъ по-малко отъ 5 хектара земя и за това тѣ не могатъ да живѣятъ отъ земята, постоянно продаватъ земитѣ си и бѣгатъ въ градоветѣ. Останалата часть отива къмъ сѫщия край. Въ продължение на осемь години (1883—1891) е било продадено 15,716,000 хектаря земя, т. е. една третиня отъ цѣлата повърхность (земледѣлческа) на Франция. [12]) Този поразителенъ фактъ, че въ продължение само на 8 години се е продало такова голѣмо количество земя, ясно показва, че дребната собственность въ Франция, както и срѣднята пропадатъ и земята се концентрира въ голѣми владѣния. „По такъвъ начинъ, въ Франция презъ последнитѣ нѣколко десетки години захванаха да се образуватъ сѫщи „латифундии“; и тѣзи „латифундии“ сѫ расположени не въ най-бѣдната, а въ най-богатата часть на Франция. Всичкитѣ лозя на депарламента Жирондъ, които произвеждатъ най-добритѣ

[11]) Ibid. p. 489
[12]) Hubert Langedock, le Socialisme agraire, p. 22.

вина, минаха въ нѣколко рѫцѣ. Има притежатели на лозя, които произвеждатъ катагодина до *три милліона литри* вино. Сѫщото може да се каже и за пшеничнитѣ и цвекловнитѣ земи. На всѣкадѣ се срѣщатъ капиталисти градски жители, които прекупуватъ грамадни пространства земя". [13])

Всички горѣприведени факти най-ясно ни учатъ, че въ Франция въ аграрния въпросъ става сѫщия процесъ, който видѣхме въ Англия; земята се концентрира въ капиталистически „латифундии", а селската масса се пролетаразира и бѣга въ градоветѣ. Сѫщото потвърдява и статистиката за движението на народонаселението въ Франция. Отъ 1800—1885 год. народонаселението ѝ се е увеличило:

въ цѣлата страна на 42%
въ градоветѣ съ население повече отъ 100,000 на 268%
въ Парижъ на . . . . . 328%. [14])

Очевидно е, че това грамадно увеличение населението въ градоветѣ на Франция, при сравнително нищожното увеличение на цѣлото ѝ народонаселение, става за смѣтка на селото, отъ това, че селската масса е бѣгала и бѣга въ градоветѣ. Крайното раздробление на земята, невъзможностьта при крайно дребни участъци, на които тя се распада, да се възнаграждава труда на земледѣлеца, голѣмата задълженность на собственостьта му,— всичко това усилва процеса на пропаданието селското независимо население и на концентрацията на земята въ голѣми капиталистически латифундии. И въ Франция земледѣлческото производство става

---

[13]) Ѳ Тернеръ, Государство и землевладѣніе, часть I. Петербургъ 1896 г., стр. 143.
[14]) Л. Крживицкій, I. с., стр. 53.

предметъ на капиталистическа експоатация. Така че, и по отношение къмъ нея историята на нейното економическо развитие и живата дѣйствителность показватъ, че „Марксовата еволуционна теория“ е напълно приложима къмъ *аграрния въпросъ*. Сѫщото потвърдяватъ и фактитѣ отъ историята на економическото развитие на другитѣ страни.

Да вземемъ Германия и Австрия. Почти до края на 40-тѣ години тѣзи страни бѣха земледѣлчески страни. Въ тѣхъ обаче отдавно е сѫществувало едрото землевладѣние, а селската масса до реформата се намираше въ крепостно състояние. Реформата, т. е. унищожението на крепостничеството, една часть отъ селенитѣ обърна въ пролетарии, а другата освободи съ земя, откупена отъ държавата за смѣтка на селенитѣ у голѣмитѣ землевладѣлци. Така че, реформата даде на последнитѣ несъмнена полза, като, отъ една страна имъ създаде нужния земледѣлчески пролетариятъ, отъ друга — като имъ даде и пари. Колкото до спазенитѣ селски ступанства, то една часть отъ земитѣ имъ била дадена на голѣмитѣ землевладѣлци, на чокоитѣ, а другата се оказа претоварена съ тежки дългове. Това обстоятелство тури селскитѣ малки ступанства, следъ реформата, въ най-тежки условия за сѫществувание. Въ германската империя, особенно въ Прусия, най-голѣмата единица, която влиза въ състава ѝ, още презъ първитѣ десетилѣтия на този вѣкъ, селското ступанство направи голѣмъ технически успѣхъ, който го тури на капиталистически основи [15]) Реформата, извършена при казаннитѣ условия, благоприят-

---

[15]) Струве, *Изъ исторіи общественныхъ отношеній и идей въ Германіи въ XIX в.* „Научное Обозрѣніе“, № 4, стр. 791.

ни за чокоитѣ и неблагоприятни за малкитѣ селски собственници, естественно разшири капиталистическото селско ступанство. Дребнитѣ селски ступанства неизбѣжно трѣбваше да вървать къмъ пропадание. Най-новата история на економическото развитие на Германия и Австрия именно ни показва, че земята се концентрира и селската масса систематически се пролетаризира, бѣга отъ селата и се трупа въ градоветѣ. „Въ Германия и Австро-Унгария статистикитѣ оффициални показватъ сѫщото, — казва Летурно, — прогресивно раздробление малкитѣ ступанства, особенно въ Южний Тиролъ, въ Бохемия и въ Пруссия. Въ 1883, анкетата на „Verein für sozial Politik“ показва, че въ Лотарингия сѫщо раздроблението е повело къмъ индивидуалистическата концентрация. [16]) Споредъ статистическитѣ данни отъ 1882 год. въ цѣлата германска империя 30,991 голѣми землевладѣния (отъ 200-1000 и повече хектари) владѣятъ два пѫти повече земя, отколкото 4 милиона дребни землевладѣния, въ числото на които влизатъ и малкитѣ ферми, земитѣ на които пакъ принадлежатъ на голѣмитѣ землевладѣлци. Още въ 1861 год. въ старитѣ прусски провинции 26,961 собственници сѫ владѣли осемь пѫти повече земя, отколкото 1,716,535 други. Въ Саксония презъ 1860—1870 год., на 228 квадратни мили, 36 кв. мили заемали частнитѣ землевладѣния, а 942 сейнйорални земи заемали 43,211 кв. мили, т. е. близко петата часть отъ общата сумма на землевладѣнията, безъ земитѣ на едритѣ селски землевладѣлци. Въ Мекленбургъ-Шверинъ на 224 кв. мили, които

[16]) Letourneau, l. c. p. 488.

има страната, 107 1/4 кв. мили съставлявали владѣнията на короната, 103 1/3 кв. мили принадлежали на 654 сейнйорални владѣлци и на шесть едри собственици. Въ Бавария, споредъ сведенията, съобщени отъ министерството на финансиитѣ въ Народното Събрание на 24-й Февруарий 1881 год., въ 1878 имало 698 владѣния, които съставлявали 27,000 моргени земи, секвистирани. Въ 1880 год. цифрата на продаденитѣ чрезъ публиченъ търгъ владѣния била 3.722, които съставлявали 5 милиона хектара обработена земя въ Бавария. [17]) Споредъ проф. Брентано, въ Пруссия въ 1816 год. на 1000 хектара земя 575 хектара се падала на землевладѣнията на дворянитѣ (Ritter gutsbesitz), а въ 1859 г.—597 хектара. Обратно, на самостоятелнитѣ селски участъци се е падало въ началото на този вѣкъ 374 хектара на 1000, въ 1859 год. вече само 352 хектара. [18]) Като сравняваме преоброяванията на народонаселението въ Германия за 1882 год. и за 1890 год., излиза, че презъ 1882 год. 42, 5% отъ цѣлото население на империята се падали на селското ступанство и само 35, 5% — на индустриалнитѣ групи, а презъ 1890 год. отношението излиза съвсѣмъ обратно: на селското ступанство се падатъ 35, 74%, а на индустрията — 39% отъ цѣлото население. [19]) Най-голѣмо е намалението на селското население въ прусското кралевство. Споредъ най-новитѣ статистически изследвания, въ пруското кралевство влизатъ 489 земле-

---

[17]) А. Бебелъ. *Жената и социализмътъ*, стр. 248,249 и 253.

[18]) Тернеръ, l. c., стр. 155.

[19]) Heinrich Sohnrey, *Der Zug vom Lande und die sociale Revolution. Leipzig*, 1894. (Гл. „Руское богатство“ № 11, 1896 г. „Изъ Германіи“).

дѣлчески окржзи. Въ 210 отъ тѣхъ народонаселението се е намалило въ своята абсолютна величина. Въ Познань, напр., то е паднало въ 40 окржзи отъ 60; въ Източна Пруссия — въ 25 отъ 38, въ Силезия въ 36 отъ 61. [20]) Така че, въ Германия селската собственность се концентрира; дребнитѣ землевладѣлци пропадатъ, пролетаризиратъ се и бѣгатъ въ градоветѣ. „Жителитѣ на земледѣлческитѣ окржзи бѣгатъ въ града, привличани отъ надеждата да намѣрятъ по-добрѣ възнаграждавана работа. Влиянието на голѣмитѣ градове е тъй голѣмо, че тѣ захващатъ да гледатъ на селскитѣ занятия, като на нѣщо срамно и се срамуватъ да облѣкатъ народната носия. Чокоитѣ отъ източнитѣ провинции на Пруссия се оплакватъ, че захващатъ да осѣщатъ недостатъкъ отъ работнически сили въ селото, и даже искатъ отъ държавата, щото тя чрезъ рентови дѣлови да закрепости селенитѣ и да попрѣчи на изселванието имъ въ градоветѣ". [21]) Бѣгството на селското население отъ селата взима такива широки размѣри, че мнозина въ него виждатъ сериозна опасность за Германия. Даже се съставляватъ дружества съ цель да се противодѣйствува на тази „опасность". Такова едно дружество представлява „Дружеството за насаждание полезни учреждения въ селата (Ausschuss für Wolkartspflege auf dem Lande)". Това дружество преди нѣколко мѣсеци е издало едно възвание къмъ германското общество, което кани да се притече на помощь, за да спасятъ германската империя отъ голѣмото зло, съ което я заплашва „опасния процесъ" на изселванието на

[20]) Л. Крживицкій „Міръ Божій", l. c., стр. 56.
[21]) ibid, стр. 56.

селската масса отъ селата въ градоветѣ. „Този процесъ се изказва въ изселванието на селскитѣ работници, въ съкращението на селското население и въ извънредния ръстъ на градоветѣ. Бѣгството отъ земята на селското население заплашва съ голѣма бѣда и на това трѣбва да се противодѣйствува“. [22]) Сѫщото потвърдява и статистиката за движението на народонаселението въ Германия. Отъ 1871 до 1886 год. увеличението на народонаселението представлява следующето отношение:

Въ селата увеличение			. . . . .	3%
въ градоветѣ съ	2,000—	5,000	жители .	12%
„ „ „	5,000—	20,000	„ . . .	4%
„ „ „	20,000—	100,000	„ . . .	31%
„ „ „	повече отъ	100,000	„ . . .	69%.[23])

Както виждаме, увеличението на градоветѣ и особенно на голѣмитѣ, въ единъ периодъ само отъ 15 години, е наистина извънредно голѣмъ. Несъмнѣнно е, че това увеличение произлиза отъ голѣмото изселвание на селската масса въ града, гдѣто увеличава главно „резервната армия“ на капитала.

Въ Австрия имаме работа съ сѫщитѣ явления. Така напримѣръ, третината отъ земята на цѣла Бохемия (Чешко) е притежание на черквата; повече отъ половината владѣния на дворянството сѫ притежание на 150 фамилии и само владѣнията на князь Шварценбергъ завзематъ $29\frac{1}{2}$ квадратни мили пространство. Отъ 560 кв. мили гора, която има цѣлата страна, 200 сѫ притежание на дворянството. [24]) „Извѣстно е, — казва Бебелъ на 250

---

[22]) „Русское Богатство“, № 11, 1896 г. „Изъ Германіи“.
[23]) Крживицкій, l. c., стр. 54.
[24]) Бебель, l. c., стр. 250.

стр. отъ цитараното произведение, — че населението на Бохемия и отъ Балтийскитѣ провинции най-много емигрира (се изселва); тѣ сѫ повечето бѣдни, когато плодородната земя често остава угарна или защото тя принадлежи на единъ собственникъ доста богатъ, за да распилява своя поземленъ имотъ. За другитѣ голѣми землевладѣлци человѣческия трудъ е безполезенъ, защото обработва земята си съ машини или я обръща въ пасбища". Въ Цислейтанска Австрия (безъ Форанберъ и Далмация) сѫ биле насилственно продадени участъци земи:

въ	1874 год.	4,720	участъци.
„	1877 „	6,977	„
„	1879 „	12,282	„

Отъ тѣхъ 90% сѫ биле обработени участъци. Въ сѫщата часть на Австрия сѫ биле насилственно продадени:

	дребни земледѣл. участъци	срѣдния дългъ на всѣки
въ 1874 г.	4,413	3,136 фиор.
„ 1878 „	9,090	4,290 „

Въ Унгария отъ 1876 год. насамъ е имало не по-малко отъ 12,000 насилственни продажби на недвижими имоти, и числото на земледѣлческото население отъ 4,417,574 души въ 1876 год. паднало е въ 1880 на 3,669,116 души, т. е. въ 10 години се е намалило съ 748,457 души, или съ 17%. [25]) „И това, — казва Бебелъ на сѫщата 252 стр. — се извършва тогава, когато обработваната земя се увеличи въ една забелѣжителна степень. Земята мина въ рѫцѣтѣ на магнатитѣ (дво-

[25]) ibid., стр. 252.

рянитѣ) и на капиталиститѣ, които я обработватъ не съ рѫцѣтѣ на човѣка, а съ машини. По тоя начинъ, работническитѣ рѫцѣ станаха „излишни". Положението съвсѣмъ заприлича на онова въ Ирландия". Споредъ изследването на Д-ра Феркауфъ въ 1896 год. въ Австрия е имало 2,000,000 самостоятелни ступани и 5.500,000 несамостоятелни, а пролетариатътъ, който е заетъ въ землевладѣлческитѣ ступанства, достигатъ цифрата 824,000. [26]) Статистиката за движението на населението ни показва, че, освѣнъ емиграцията на населението изъ Австрия въ други страни, изселването отъ селата въ градоветѣ въ Австрия така сѫщо взима широки размѣри. За единъ периодъ отъ 10 год., т. е. отъ 1880—1890 год. населението въ градоветѣ и селата се е увеличило въ следующитѣ процентни отношения:

а)	въ цѣлата държава . . .	7,6%
в)	„ фабричнитѣ окрѫзи:	
	„ Долня Австрия	13,8%
	„ Виена	21,9%
с)	„ Земледѣлческитѣ окрѫзи:	
	„ Тиролъ	0,9%
	„ Каринтия	3,6% [27])

Голѣмото увеличение на населението въ фабричнитѣ окрѫзи въ такъвъ кѫсъ периодъ, при сравнително нищожното увеличение общото число на народонаселението въ цѣлата държава, произлиза, — това е очевидно, — отъ изселването на селската масса въ градоветѣ и изобщо въ фабричнитѣ

---

[26]) *Русское Богатство*, № 5. 1896. „Изъ Австріи".
[27]) Крживицкій, l. c., стр. 54.

центрове. Съ други думи, и въ Австро-Унгария самата масса се обезземелва, напуща земята, която се концентрира въ ржцѣтѣ на магнатитѣ, въ голѣми капиталистически експлоатации, и селянинътъ отива въ града, въ фабричнитѣ центрове.

Значи, историята на економическото развитие и на Германия и Австро-Унгария, разнообразнитѣ факти изъ нея доказватъ, че „Марксовата еволуционна теория“ и тука напълно се потвърдява. Изобщо, която страна, малко или много индустриална, и да вземемъ, ще ни потвърди сжщото.

Да вземемъ, напримѣръ, Руссия. Усилването на капитализма въ Руссия се почва отъ 15—20 години: тя днесъ вече е страна на капиталистическото производство. П. Струве, като разгледва учената диссертация на доцента на С.-Петербурския университетъ по политическата економия Туганъ-Барановски, подъ названието: „Русская фабрика въ прошломъ и настоящемъ. Историко-економическое изслѣдованіе, т. I. Историческое развитіе руской фабрики въ XIX в. С.-Петербургъ, 1898 г.“, — казва: „Въ противоположность на Г.-она, Туганъ-Барановски *доказа*, че числото на работницитѣ расте у насъ бърже, много по-бърже отъ населението, че въ развитието на нашата индустрия се забелѣзва сжщата цикличность или периодичность, която е свойствена на всесвѣтския капитализъмъ изобщо, и че предъ тѣзи периочически колебания отъ чисто капиталистически характеръ съвършенно си губятъ значението колебанията на индустрията, които зависятъ отъ плодородието“. [28]) Увеличението числото на работницитѣ въ Руссия, което е много по-голѣмо, както виждаме, отъ увеличението на цѣло-

то население, произлиза безсъмнѣние отъ пропадането на селското население и преселванието му въ фабрикитѣ и индустриалнитѣ центрове. Следующитѣ статистически данни ни даватъ едно приблизително понятие за това постоянно преселване на селската масса въ градоветѣ. Въ Руссия, вследствие на твърдѣ лошото положение на дребното селско ступанство, създадено отъ начина, по който селенитѣ бѣха освободени отъ крепостното робство, отъ постоянно растящитѣ данъци, отъ примитивнитѣ начини на обработване земята, — селската масса отдавна е захванала не само да напуща массово земята си и да се преселва въ далечнитѣ крайща на широката русска империя, но и массово да напуща селскитѣ занаятия съ цель да търси работа въ градоветѣ, въ фабрикитѣ и другитѣ индустриални предприятия. Това последното преселване, извѣстно въ Руссия подъ названието отивание на „отхожіе промыслы", т. е. търсение работа вънъ отъ родното село, въ другитѣ занятия, напоследъкъ е взело особенно широки размѣри. Въ осемдесетитѣ години само отъ 19 губернии (всички губернии въ Европейска Руссия сѫ 50) сѫ търсили работа 5 милиона человѣка. Отъ началото на 1890 год. до 1894 год. числото имъ се увеличило само въ Тверската Губерния на 16,50%. Важното при туй е, че числото на тия, които сѫ зимали дългосрочни паспорти за търсение на работа, се е увеличило срѣщу краткосрочнитѣ паспорти презъ 1894 год. мѫжкитѣ съ 4,2%, а женскитѣ съ 8,6—11,9%. Презъ сѫщото време още по-голѣмо било числото на последнитѣ въ Воронежската Губерния. Въ 1891—92 год. то се е увеличило на 62%, т. е. обхванало е $^2/_3$ отъ

работническото население на цѣлата губерния. Отъ последното 63% е отивало да работи въ фабрикитѣ и желѣзарскитѣ индустриални предприятия; отъ онова на Тверската Губерния презъ 1894 год. сж отишле 52% въ сжщитѣ заведения. [29]) Най голѣмата часть отъ това работническо селско население, особенно отъ онова, което взима дългострочни паспорти, не се връща вече въ село, а увеличава числото на работническата армия въ градоветѣ. Този процесъ въ развитието на капитализма въ Руссия се усилва. А че капитализма въ нея се усилва, въ това днесь нѣма никакво съмнѣние. Достатъчно е да посочимъ на голѣмия напредъкъ на капитализма въ металното и каменновъглещното производство, или както въ Руссия ги наричатъ съ една дума „горное дѣло", за да се увѣримъ въ това. „Въ последнитѣ 25 години този клонъ въ Руссия порастна почти десеть пжти, когато презъ сжщото време въ Съединенитѣ Щати — всичко $3^1/_2$ пжти, въ Австрия — $1^1/_2$ пжти." [30]) Напредъкътъ на капитализма въ памучната индустрия е така сжщо голѣмъ. „Въобще русската памучна промишленность чудно расте, — казва г. Г. Кунъ — приготвятъ се първо нисшитѣ номера прежда, но колкото се отнася до тия номера, то Руссия *може успѣшно да съперничи даже съ Англия*". [31]) За успѣхитѣ на русската индустрия говорятъ и рапортитѣ на английскитѣ

---

[29]) Н. Карышевъ, *Народно-хозяйственные наброски*, „Русское Богатство", 1895 год. № 7.

[30]) П. Струве и А. Волгинъ, *Народничество* и *Марксизмъ*, пр. отъ русски Г. Бакаловъ, стр. 231.

[31]) Die Baumwoll, ihre Kultur Stuktur und Verbreitung. Wien, Pest, Leipzig, 1892, стр. 264 — 205. (Цитирано е по Струве и Волгинъ. Народничество и Марксизмъ, стр. 234).

консули въ Руссия и Азия. [32]) Съ успѣхитѣ на капитализма въ Руссия*) естественно се усилва и процеса на пролетаризиранието селската масса, концентрацията на земята и увеличението на работническата класса въ градоветѣ.

Да вземемъ и една отъ малкитѣ индустриални страни, каквато е, напримѣръ, Белгия. И тамъ виждаме сѫщитѣ явления. Отъ 1834 до 1878 год. числото на собственницитѣ върху 100 жители. се е намалило отъ 23 на 21. Въ 1846 год., повече отъ 50,000 експлоатации съ повече отъ 3 хектаря сѫ принадлежали на ония, които ги обработвали, когато въ 1880 год. тѣ не останали повече отъ 29,000. [33]) Така че, и въ Белгия сѫщия процесъ на пропадание дребнитѣ селски собственници, на пролетаризиранието имъ и на концентрацията на земята. Италия, Испания, Холандия и Дания сѫ страни на латифундиитѣ, на едрото землевладѣние, на капиталистическото земледѣлческо производство и на селския пролетариятъ.

И така, историята на економическото развитие на всичии европейски страни, въ които индустрията е направила извѣстни успѣхи, дозазва, че дребнитѣ селски собственници се пролетаризиратъ, че земята се концентрира и земледѣлческото произ-

---

[32]) Струве и Волгинъ, l. c., стр. 235—238.

*) Въ Софийския в. „Бюлетинъ“ брой 32 прочетохъ за производството на чугуна въ Руссия следующето. Въ цѣла Руссия производството на чугуна се е въскачило отъ 37,3 милиона въ 1887 год. до 111 милиона пуда въ 1897. Така че, Руссия въ това производство е надминала Австро-Унгария и Белгия и заема вече пето мѣсто въ свѣта.

[33]) H. Langedock l. c., p. 24.

водство се капитализира. Съ други думи, тя доказва, че „Марксовата еволуционна теория“ се подтвърдява и по отношение къмъ *аграрния въпросъ*. Следующитѣ факти ще подтвърдятъ още повече казаното; тѣ ще покажатъ, че концентрацията и пролетаризирането се простиратъ днесъ и въ всички сфери на производството, които до последне време стояха вънъ отъ капиталистическия процесъ.

ГЛАВА ТРЕТЯ.

Капитализация на добивателната индустрия.

Концентрацията на земята и формитѣ на експлоатацията ѝ.— Исполицата и арендата. — Недостатъкътъ на официалнитѣ статистики. — Развитието на капитализма и капитализацията на земледѣлието. — Примѣри за съединението на земледѣлието съ капиталистическата индустрия. — Увеличението на градоветѣ и капитализирането на цѣлата добивателна индустрия. — Концентрацията на размѣната и капитализирането на търговията. — Въпросътъ за аграрната програма въ социалистическа Германия и Франция.

Отъ горѣказаното е ясно, че обеземяването на селската масса и концентрацията на земята е несъмненъ фактъ. Селската масса въ всички цивилизовани страни се пролетаризира, бѣга въ градоветѣ, гдѣто увеличава „резервната армия“ на капитала, а земята се концентрира въ «латифундии“ и въ капиталистически модерни ступанства, принадлѣжащи на една малцина собственници. Този процесъ е особенно силенъ днесъ въ ония страни, въ които капитализмътъ достига висока степень на развитие. Въ капиталистическитѣ страни процесътъ на обеземяването селската масса и на концентрацията земитѣ е толкозъ бързъ днесъ, че пролетаризирането и бѣгството на селенитѣ въ градоветѣ приема, както видѣхме, формата на массово движение. Процесътъ днесъ се усилва вследствие на туй, че капиталътъ все повече нахлува въ земледѣлческото производство. Процесътъ на пролетаризирането селската масса и концентрацията на земята напоследъкъ взима нова форма, чисто капиталистическа. Отъ процесъ на простото концентрирание

на земята и обеземяване на селската масса, той се обръща въ процесъ на капитализация на земледѣлческото производство. А тоя последния процесъ отъ своя страна увеличава още повече пролетаризирането на массата. Само съ преобръщанието на земледѣлието въ капиталистическо производство се захваща массовото и бързо пролетаризиране на самостоятелнитѣ селени производители.

По много естественни причини преобръщанието на земледѣлието въ капиталистическо производство става много по-кѫсно и по-бавно, отколкото концентрацията на земята. Въ сѫщность концентрацията на земята е процесъ давнишенъ, когато капитализацията на земледѣлческото производство е процесъ по-новъ. И тука както и въ *обработвателната индустрия*, т. е., просто казано, въ занаятчийството, капитализацията постепенно залавя земледѣлието. И въ единия и въ другия клонъ на производството виждаме аналогични явления, съ тая само разлика, че еднитѣ предшествуватъ на другитѣ. Както видѣхме, въ обработвателната индустрия капиталистическиятъ начинъ на производството най-напредъ залавя ония клонове, които съставляватъ основанието на старата ступанственна система, а именно *домашната индустрия*. Най-напредъ капитализмътъ разрушава старитѣ форми на тая обработвателна индустрия, като концентрира срѣдствата ѝ и пролетаризира една голѣма часть отъ самостоятелнитѣ производители. На мѣстото на старитѣ форми капитализмътъ издига *нова форма* домашна индустрия, а именно мануфактурното *домашно работение*, което се явява стѫпало къмъ капитализацията на производството. Машинната фаб-

рична система вече окончателно капитализира обработвателната индустрия, като отъ своя страна още повече концентрира срѣдствата на производството и массово пролетаризира производителитѣ.

Подобно нѣщо става и въ земледѣлческото производство. Както въ обработвателната индустрия, тъй и въ земледѣлието, концентрацията на земята създава специални начини на експлоатация земята и труда. Притежателитѣ на земята, преди да се обърнатъ къмъ машинното капиталистическо производство, прибѣгватъ до старитѣ форми на експлоатация. Както въ обработвателната индустрия, преди да се яви фабричната система, индустриалцитѣ се обръщатъ къмъ малкия размѣръ производство, къмъ домашния ржченъ трудъ, но въ нова форма експлоатация, така сжщо и въ земледѣлието землевладѣлцитѣ, преди да обърнатъ своитѣ владѣния въ капиталистически ферми и „латифундии“, които обработватъ по чисто капиталистически начинъ, най-напредъ се обръщатъ къмъ малкитѣ размѣри експлоатация, къмъ дребнитѣ форми на ограбване труда. Землевладѣлцитѣ най-напредъ раздробяватъ концентрираната въ ржцѣтѣ имъ земя на малки участъци, които ги даватъ или подъ аренда, или съ наемъ или, обикновенно, на *исполица*. Този начинъ на експлоатация земята, особенно *исполицата*, е обикновенния начинъ въ ония страни, въ които капитализмътъ е малко развитъ. Него ние наблюдаваме въ Руссия; сжщия начинъ на експлоатация ние виждаме и у насъ. Този начинъ, както и въ обработвателната индустрия, се явява за землевладѣлцитѣ по-износенъ, тъй като при него тѣ безъ всѣкакво прилагание на *промѣнливъ капиталъ*, печелятъ повече, отколкото ако

приложатъ такъвъ капиталъ. Впрочемъ, по сѫщата причина, този начинъ на експлоатация земята и труда, както и въ обработвателната индустрия, сѫществува на редъ съ капиталистическия начинъ и въ страни напреднали въ капиталистическото производство. Така, напримѣръ, въ Франция, на редъ съ капиталистическитѣ форми на експлоатация земята и труда, сѫществуватъ и спомѣнатитѣ начини. Ние видѣхме вече въ миналата статия, че въ Франция се занимаватъ съ обработвание на земя въ качеството на самостоятелни производители около $3^1/_2$ милиона души. Въ 1892 год., споредъ оффициалнитѣ статистики, числото на последнитѣ се намалило, а числото на експлоатациитѣ се е уголѣмило. Така че, въ Франция има по-малко собственници, отколкото експлоатации, или, другояче казано, много експлоатации иматъ единъ и сѫщъ собственникъ. «Това, — казва Габриелъ Девилль, — констатира, въ едно писмо, публикувано въ края на августъ, нашия коллега отъ Шеръ, г. Лезажъ, цитирайки своята община Верньой: «Четири пети отъ тази община принадлежатъ, каза той, само на единъ собственникъ, който ги експлоатира чрезъ отдаването имъ на исполица», и тази едничка собственность е раздѣлена на петь експлоатации (explotations)[1]). Анкетата, направена отъ французската социалистическа партия по аграрнитѣ отношения въ Франция, показва, че въ Франция системата на раздроблението концентрираната земя на участъци и отдаването ѝ на *исполица* е доста распростра-

[1]) Gabriel Deville, *Socialisme et Propriété.* Discours prononcé à la Chambre des Députés le 6 novembre, 1897. Paris. Edition de la „P. Republique“, p. 25.

нена и че експлоатацията труда на исполичаритѣ отъ землевладѣлцитѣ е така сѫщо безгранична, безконтролна, както и въ *новата домашна индустрия*, която създава капитализмътъ. «Вие знаете добрѣ,—казва Жанъ Жоресъ,—че сѫ много рѣдки пунктоветѣ—срѣщатъ се въ бѣднитѣ части на Ландитѣ (des Landes) — гдѣто исполовичарьтъ получава двѣтѣ трети отъ реколтата. Обикновенно, въ нашата страна, той получава половината. Но има много мѣстности, въ Ло-и-Гаронна особенно, гдѣто исполовичарьтъ е задълженъ да дава повече отъ половината на реколтата; има много мѣстности, гдѣто, преди раздѣлението на половината, което въ нашата страна се счита за справедливо правило и което се върши между собственника и исполовичара, собственникътъ предварително уговаря за себе още една часть, която по нѣкога съставлява шестата, понѣкога четвъртата часть отъ реколтата, и тази предварително уговорена часть, която се казва съ една особенна дума, въ нашата мѣстность на Сюдъ-Уесть се казва десетина (dime)» [2]). Независимо отъ това, господаритѣ на земитѣ винаги стоварватъ върху исполовичаритѣ, ако не цѣлия, по-голѣмата часть отъ данъка за земята[3]).

Една анкета, каквато е тази на французската социалистическа партия, направена въ другитѣ страни, въ които капиталистическия начинъ на производството не достига особенно високо развитие, би ни показала, че и въ тѣхъ сѫществуватъ сѫщитѣ аг-

---

[2]) Jean Jaurès: *Socialisme et Paysans. Discours* prônoncés à la Chambre des Députés les 19, 26 juin et 3 juilet 1897, *sur la Crise Agricole—ses causes et ses remédes.* Paris, p. 21.

[3]) id. p. 19.

рарни явления. Но очевидно е, че системата на раздробване концентрираната земя въ малки участъци, и приложението на исполичарската и изобщо на арендаторската система отъ землевладѣлцитѣ къмъ експлоатацията на земята и труда съставлява таквозъ сѫщо стѫпало къмъ капитализацията на земледѣлието, както *новата форма* дребно производство за капитализацията на обработвателната индустрия. Къмъ този въпросъ ние ще се повърнемъ по-нататъкъ; но тукъ необходимо е да обърнемъ внимание върху следующия много важенъ фактъ. Когато говорихме за занаятитѣ, ние отбелѣзахме факта, че капитализмътъ, като разрушава стария дребнозанаятчийски начинъ на производство, създава нова форма дребна индустрия, като необходима степень въ развитието на капиталистическия начинъ за производство. При тази нова форма дребна индустрия, която създава капитализмътъ, работницитѣ работятъ вънъ отъ фабриката, въ свои наети дюкенчета, въ свои наети помѣщения, или, както ги нарича Марксъ, «дупки, гдѣто се извършватъ найгнуснитѣ вакханалии на капиталистическата експлоатация». Работницитѣ, които иматъ видъ на самостоятелни производители, работятъ сами, или съ своето семейство, или съ наети помощници, за фабрикантитѣ и напълно зависятъ отъ тѣхъ. Обаче, оффициалнитѣ статистики такива работници ги причисляватъ къмъ самостоятелнитѣ производители, къмъ «шефоветѣ» на отдѣлни ступанства. Основавайки се на тѣзи статистики, много лесно може човѣкъ да се излъже и да си помисли, че дребнитѣ производители не пропадатъ, а, напротивъ, се увеличаватъ, както това твърди и Минцесъ, което никакъ не

е съгласно съ дѣйствителностьта. Но сѫщото става и съ земледѣлческитѣ оффициални статистики. Тѣ еднакво причисляватъ къмъ «собственницитѣ», или «шефове на експлоатации» и малкитѣ арендатори, безъ да говоримъ за по-голѣмитѣ, и исполичаритѣ, «кесимджиитѣ», т. е. наемателитѣ съ пари или въ натура, когато най-голѣмата часть отъ тѣхъ сѫ съвършенно обезземелени и не притежаватъ никакви орѫдия за производство, особенно по-голѣмата часть отъ исполичаритѣ и «кесимджиитѣ», които получаватъ отъ землевладѣлцитѣ даже орѫдията, като волове, плугове и даже колиби за живѣяние. Другата часть отъ тѣхъ сѫ съ единия кракъ въ това сѫщото положение. Стремлението на оффициалнитѣ статистики винаги е било да покажатъ дѣйствителностьта по-добра, отколкото тя е наистина. Земледѣлческитѣ статистики, разбира се оффициалнитѣ, освѣнъ че не съдържатъ точни данни за едритѣ землевладѣния, но обикновенно се стремятъ да представятъ работата така, като че поземелната собственность се распредѣля между повече притежатели. Това, което казва Габриелъ Девилль за французската оффициална земледѣлческа статистика, може да се каже за всички таквисъ статистики. «Найсетнѣ, — казва той — статистикитѣ за експлоатациитѣ, както и двойнитѣ статистики за земелнитѣ участъци (cotes foncieres) се стреми да представи земелната собственность повече раздробенна, отколкото е наистина и да намали дѣйствителнитѣ размѣри на едрата земелна собственность»[4]). Вследствие на това ако человѣкъ се рѫководи само отъ оффициалнитѣ статистики, безъ критическо отноше-

[4]) l. c., p. 25.

ние къмъ тѣхъ, безъ знание на неофициалнитѣ изследвания и изучвание на въпроса, много лесно може да направи най-невѣрни заключения. Но сериозното изучвание и на оффициалнитѣ статистики, особенно неофициалнитѣ изследвания на аграрнитѣ отношения, ни убеждаватъ, че концентрацията на земята и пролетаризиранието на дребно-земледѣлческата масса е единъ процесъ, който систематически се извършва, но който обикновенно се не вижда отъ туй, че се крие задъ формитѣ, които приема експлоатацията на земята и труда. Развитието на капитализма усилва процеса на концентрацията и заедно съ него пролетаризиранието на массата, като замѣства старитѣ форми на експлоатацията съ чисто капиталистически. Тогава вече се захваща капитализацията на земледѣлческото производство изобщо. Едрото машинно производство окончателно революционизира, както казва Марксъ, земледѣлието, като унищожава всички посрѣдственни форми въ него и довежда пролетаризиранието на массата до колосални размѣри[5]).

Въ миналата статия ние видѣхме, че въ капиталистическитѣ страни, гдѣто едрото машинно производство вече е господствующе, земледѣлието така сѫщо се капитализира, и пролетаризиранието на дребно земледѣлческото население, било то дребни собственници, исполичари, малки фермери или «кесимджии», а отъ това и бѣгството му въ градоветѣ взиматъ дѣйствително колосални размѣри. Тука ще приведемъ другъ редъ факти, които ни показватъ сѫщото — капитализацията както въ земле-

[5]) Капиталъ, т. I, стр. 639—646.

дѣлческото производство, тъй и въ ония области, които се явяваха най-упорити.

Ние видѣхме, че Австро-Унгария е страна на магнатитѣ землевладѣлци, въ ржцѣтѣ на които е концентрирана най-голѣмата часть отъ земитѣ въ видъ на грамадни латифундии, които при туй все повече се увеличаватъ. Видѣхме тъй сжщо, че тѣзи грамадни землевладѣния се обработватъ съ машини. Сега предъ насъ лѣжи едно ново изследвание на едрото землевладѣние въ Австрия, отъ което се убеждаваме, че австроунгарскитѣ магнати сж не само землевладѣлци, но въ сжщото време тѣ сж и едри индустриалци. Тѣхнитѣ латифундии представляватъ сжщо онова съединение на индустрията и земледѣлието, което Марксъ предсказва въ своето пороизведение «Капиталътъ». Напримѣръ въ Бохемия 33 отъ най-едритѣ землевладѣлци владѣятъ 72 различни фабрики, 34 фабрики за спиртъ, 124 фабрики за бира, 142 тухларници, 68 парни и други водениці, 83 бичкиджийници, 17 работилници за производство на паркети, сжнджци и други дървени издѣлия, 18 пещи за горение на варъ, 4 работилници за производство на желѣзни издѣлия, 2 работилници за производство на машини, 9 каменни кариери и 7 рудника за графитъ, сребро и каменни вжглища, и т. н. Само Шварценбергъ, най-богатия отъ чешкитѣ магнати, освѣнъ 176,410 хектара земя, 3 палата и 30 населени кули, има 13 фабрики, 34 тухларници, 13 пивоварници, 9 водениці, 7 пещи за правение варь, 15 бичкиджийници, срѣбрени рудници, единъ графитенъ и 2 каменновъглещни рудника и др. Изобщо 362 свѣтски магнати въ Бохемия, освѣнъ различнитѣ други работилници, иматъ:

166 фабрики, 335 фабрики за бира, 304 тухларници, 106 спиртни фабрики, 143 парни воденици и съ вода, 196 бичкиджийници, 26 рудници, 11 фабрики за стъкла и множество други индустриални фабрики. Сѫщото виждаме и за духовнитѣ магнати; сѫщото намираме и въ другитѣ австрийски провинции[6]). Наредъ съ тази колосална концентрация и капитализация на земледѣлческата индустрия върви и колосалното пролетаризирание на селското население. Въ 1884 год. проф. Инама Щернегъ писалъ въ сп. Statistische Monatschrift, че горскитѣ области по-малко спомагали за развитие на едрото землевладѣние, отколкото равнинитѣ и хълмиститѣ мѣстности. „Но вече въ 1892 г. проф. Вилкенсъ въ списанието. въ което пишеше и Инама (Statistische Monatschrift), констатира упадъка на алпийскитѣ селени и бързия ръстъ на едрото землевладѣние. Процесътъ на „истикванието“ австрийскитѣ селени изъ роднитѣ мѣста и преобръщанието на селскитѣ участъци въ ловджийски паркове на аристокрацията всѣка година се усилва. Той вече намѣри и свое художественно изражение въ романа „Яковъ Последний“ на П. Розеггера, който въ ярки черти въспроизведе печалната дѣйствителность на сегашното положение на алпийскитѣ селени и процесса на испъжданието имъ отъ рогачитѣ и дивитѣ кози[7]). Какъ се „истикватъ“ селенитѣ изъ земитѣ може да се види отъ следующитѣ нѣколко примѣра. Въ 1878 година князь Шаумбургъ купилъ единъ грамаденъ имотъ въ Штейрлингъ, окрѫгъ въ Горня Австрия.

---

[6]) *Крупное землевладѣніе въ Австріи* (корреспонденція изъ Вѣны) „Научное Обозрѣніе“, год. V, № 8, стр. 1419.

[7]) id. стр. 1420.

Въ продължение на 10 години той увеличилъ своитѣ владѣния въ три пжти, като прекупвалъ земитѣ на съсѣднитѣ селени. Въ туй време селското население на неговитѣ земи се намалило на 23%, домашниятъ добитъкъ изчезналъ. Въ Горня Австрия, въ Мюльфиртенъ се намиратъ грамаднитѣ владѣния на херцога Кобургъ-Гота. Въ неговитѣ владѣния до 1887 год. сж живѣли 40,000 селени, но още при живота на херцога по-голѣмата часть отъ земитѣ на селенитѣ биле прекупувани отъ него и присъединени къмъ неговитѣ владѣния, а днесъ селското население съвсѣмъ изчезна. Въ Горня Штирия, въ Афленцъ, въ последнитѣ години биле прекупени 47 селски ступанства и т. н. Всички тѣзи прекупувания се произвеждали насилственно, като сж принуждавали селенитѣ по различни насилственни начини да продаватъ имотитѣ си на землевладѣлцитѣ. „Въ процеса на „истикванието“ селенитѣ баронъ Ротшилдъ върви рамо до рамо съ антисемитския графъ Шйонфелдъ и съ игумена на иезутския манастирь Адмонтъ. Пролетаризиранието на селенитѣ се явява въ едно и сжщо време следствие и причина на този „процесъ“ [8]).

Смисълтъ на горнитѣ факти е ясенъ: заедно съ концентрирание на земята въ по-малко число притежатели, земледѣлческото производство става капиталистическо. Обръщанието на горскитѣ земи въ паркове за развъждание на дивечъ не означава нищо друго, освѣнъ преобръщанието имъ въ едино капиталистическо предприятие, каквото е и преобръщанието селскитѣ земи на долинитѣ въ пасбища за производство на едро скотовъдство. Гра-

---

[8]) id, стр. 1422.

маднитѣ паркове за развъждание на диви свине, сърни, рогачи, зайци и т. н., както въ Англия, тъй и въ Австрия, а сѫщо въ Германия и други страни на капитализма, принасятъ грамадни приходи на притежателитѣ имъ. Тѣзи паркове се явятъ единъ видъ фабрики за дивечъ, които, ако не биха принасяли добри приходи, не биха се поддържали само за удоволствие. Тѣзи „фабрики“ доставятъ на притежателитѣ имъ, освѣнъ голѣмото удоволствие, което доставя ловътъ, и голѣмитѣ приходи. Въ всѣкой случай, обръщанието на горскитѣ земи въ паркове за развъждание дивечъ ни показва, че капиталътъ се вмъква въ една область, каквато е ловътъ, която въ некапиталистическитѣ страни е общо достояние. Земята и производството на лова се обръщатъ въ капиталистическа привилегия.

Капиталътъ не изведнажъ залавя цѣлото земледѣлческо производство. Както въ обработвателната индустрия, тъй и въ *добивателната*, т. е. въ земледѣлческата, капиталътъ най-напредъ залавя неземледѣлческитѣ, но близкитѣ до земледѣлческата индустрия клонове, като скотовъдството. „Таквозъ встѫпване на капитала, — казва Марксъ, — като самостоятелна и рѫководителна сила въ земледѣлието се извършва не изведнажъ и на всѣкадѣ, но постепенно и въ отдѣлни клонове на производството. Той залавя най-напредъ не земледѣлието собственно, а клоноветѣ на производството като скотовъдството, именно овцевъдството, главния продуктъ на което, вълната, при процвѣтанието на индустрията, въ началото дава постоянъ излишекъ на пазарната цѣна надъ цѣната на производството,

[illegible] само подирѣ. Така е било въ [illegible] времето на 16-ия вѣкъ [9]). Раз- [illegible] индустрията именно предизвиква кон- [illegible] а обръщанието въ капиталистически [illegible] клонове отъ земледѣлческото про- [illegible] са необходимл за нейния ръстъ. [illegible] вълненната индустрия на всѣкадѣ [illegible] преди всичко концентрацията на ско- [illegible] главно овцевъдството, а заедно съ нея [illegible] концентрацията на грамадни пространства земи [illegible] пасбища. Тази концентрация въ Ан- [illegible] знаемъ, се извърши чрезъ грубо «ис- [illegible] на селската масса изъ земитѣ. Сѫщото [illegible] въ другитѣ днесъ капиталистически страни, [illegible] и подъ други форми. Съ концентрацията [illegible] овцевъдството върви концентрацията и капи- [illegible] концентрацията на свързаннитѣ съ него клонове на [illegible] производството, като на млѣкото, на маслото, на [illegible] сирене то, на месото. Въ настояще време всички [illegible] клонове се обръщатъ въ широки капиталисти- чески производства и взиматъ въ първитѣ капита- листически страни колосални размѣри. Концентра- цията на тия производства и преобръщанието имъ въ капиталистически водятъ отъ своя страна къмъ концентрацията на размѣната, на търговията съ продуктитѣ имъ, която унищожава классата отъ дребни търговци и посрѣдници въ търговията. Всич- ката тази концентрация на земледѣлческото произ- водство се явява толкосъ по-необходима въ наше време следствие на натрупванието пролетаризиран- ната масса въ градоветѣ и въ фабричнитѣ центро- ве и на грамадното имъ отъ това увеличение.

---

[9]) Капиталъ, т. III, стр. 662.

Концентрацията на населението въ градоветѣ и фабричнитѣ центрове и грамадното имъ увеличение естественно предизвика и необходимостьта отъ стеченѣето въ тѣхъ на грамадни количества хранителни продукти: масло, сирене, месо, яйца, кокошки, и т. н., независимо отъ хлѣба. Всички тѣзи продукти се стичатъ въ градоветѣ и фабричнитѣ центрове отъ най-далечни страни. Напримѣръ, Англия въ 1882 год. е употрѣбила 6767 пуда само масло, внесенно отъ вънъ, отъ Норвегия, Финландия, Германия, Швейцария, а главно отъ Дания. Необходимостьта отъ стечението на голѣмитѣ количества хранителни продукти въ фабричнитѣ центрове и изобщо въ голѣмитѣ градове предизвика концентрацията на производството имъ на капиталистически основания. Така напримѣръ, производството на маслото вече става по фабриченъ начинъ, който, както показватъ статистикитѣ, истиква фермерския. Въ Съединенитѣ Щати, напримѣръ, въ 1880 год. е имало 3,932 фабрики за масло и сирене. Следующитѣ цифри ни показватъ, какъ фабричното производство на маслото и сиренето конкурира фермерското производство. Въ 1880 год. въ С. Щати било произведено.

	масло		сирене
въ фермитѣ	77,150	фунта . . .	27,272
„ фабрикитѣ	26,428	„	215,885

Тѣзи цифри ни показватъ, че производството на сиренето е отнето отъ земледѣлцитѣ и се произвежда преимущественно въ фабрикитѣ.[10]) Въ 1888 год. само една фабрика за масло въ Амстердамъ е

[10]) Крживицкій: Капитализація земледѣльческой промышленности, „Міръ Божій, стр. 14.

произвела 271 хил. фунта масло. Близо до Чикаго дѣйствува фабриката на Illinois Condensing C-o, която употрѣблява на день отъ 45—100 хил. фунта млѣко за произвеждание на масло и сирене, при която фабрика работятъ други фабрики за произвеждание на машини и други орѫдия, необходими при производството на млѣчнитѣ продукти, както и за експедиранието имъ. Въ Европа, освѣнъ Дания и Норвегия, фабричното производство на маслото се развива въ Германия. Напр., въ Шлезвигъ — Холщайнъ сѫществуватъ нѣколко стотини фабрики за масло и сирене. Така щото, днесь производството на маслото и сиренето става фабрично, вънъ отъ фермитѣ, което подрива сѫществуванието имъ. Заедно съ туй и търговията се концентрира въ помалко рѫцѣ. Въ Дания, напримѣръ, до 1880 год. е имало многобройна класса отъ посрѣдници търговци, които прекупуватъ млѣчнитѣ продукти за испращанието имъ въ Англия. Но следъ това изникнала една компания, която образувала нѣщо като стокова бурса—млѣчна, презъ която минава почти всичкото масло, което отива въ Англия. Сѫщо така и споменатата фабрична фирма Illinois Condensing C-o е образувала бурса за продаванието на маслото, която при туй е построила единъ грамаденъ ледникъ за пазението му, издава особенъ вѣстникъ, въ който дава цѣнитѣ му не само въ С. Щати, но и въ английския пазаръ.[11]) Въ Финландия, гдѣто фабричното производство на млѣчнитѣ продукти забелѣжително напредва, става сѫщата концентрация и на търговията съ тѣхъ. Днесь тамъ

[11]) l. c., стр. 3.

тя е съсрѣдоточена въ рѫцѣтѣ само на 20—30 експортни фирми.

Но още по-широка е концентрацията на месното производство. Концентрацията на скотовъдството приведе къмъ организирането на колосални „скотни дворове“, Stockyard-и въ Америка и Viehhof-и въ Германия. Следующитѣ цифри ни показватъ, какви коласални капиталистически предприятия представляватъ „скотнитѣ дворове“ въ Америка. Въ Stockyard-итѣ на следующитѣ градове въ Съед. Щати е било продадено глави добитъкъ.

	Чикаго	С. Луисъ	Канзасъ Сити	Омаха
1865	330,000	94,000	—	—
1875	921,000	336,000	175,000	—
1880	1,382,000	425,000	245,000	—
1885	1,966,000	386,000	507,000	114,000
1889	3,023,000	508,000	1,220,000	468,000

Скотния дворъ въ Чикаго може да събере заведнажъ 300 хиляди глави скотъ.[12]) Изникването на тѣзи колосални центрове за продаване и купуване на добитъкъ приведе къмъ друга колосална концентрация, къмъ капитализацията на цѣлото месно производство. При „скотнитѣ дворове“ въ Съединенитѣ Щати изникнали сѫ колосални фабрики за месо, които употрѣбляватъ всички възможни технически подобрения. Въ Чикаго между другитѣ такива фабрики първо мѣсто зематъ фабрикитѣ на Артуръ. Въ неговитѣ фабрики презъ 1891 год. било заклано 1,500,000 свини, 650,000 волове, 600,000 овце. Viehhof-а въ Берлинъ представлява сѫщо една колосална градска фабрика за месо. Дворътъ на тази фабрика събира 55,000 овце, 200,000 рогатъ добитъкъ, 500 хиляди свини. Тѣ-

[12]) ld, стр. 3—4.

зи колосални фабрики за месо, естественно, убиха классата отъ дребни занаятчии касапи и съсрѣдоточиха продажбата на месото въ рѫцѣтѣ на едрия капиталистъ. „Дребния занаятчия-касапинъ изчезна изъ берлинския Viehhof. Намѣсто него се яви капиталистътъ, който коли добитъка въ едно отъ отдѣленията на градската касапница, която той наема отъ градския съвѣтъ, и който продава месо или го дава за продань на своитѣ бивши другари по занаятъ, сега побѣдени отъ него въ борбата".[13]) Сѫщо така и въ Съединенитѣ Щати классата отъ независими дребни касапи исчезна и изчезва въ всички градове, които лѣжатъ по желѣзнопѫтната линия. „Подиръ дълга и упорита борба съ желѣзнопѫтнитѣ дружества чикагскитѣ фабрики за месо, — казва М. Серингъ, — испращатъ сега прѣсно месо въ всѣкой голѣмъ и даже срѣденъ градъ на С. Америка и на материка. Здравото лице на касапина изчезна невъзвратно изъ касапницитѣ; той престана да бѫде самостоятеленъ занаятчия и стана дребенъ търговецъ, който получава всѣки день месо отъ голѣмитѣ фабрики."[14])

Преобръщанието на дребното месно производство въ фабрично поведе къмъ нова концентрация, а именно къмъ расширочението на фермитѣ, което пъкъ уничтожава дребното фермерство. Расширочението на фермитѣ съ цель да развъждатъ добитъкъ взѣло такива грамадни размѣри, че тѣ въ Германия и Австрия получиха название „Thier fab-

---

[13]) Капитализація землед. промышленности, „Міръ Божій" № 7. стр. 16.

[14]) M. Sering Die Landwirthschaftliche Konkurrenz Nordamerika' s in Gegenvart und Zukunft. Leipzig 1887. (Гл. Л. Крживицкій, ц. статьи).

riken“, а въ Съединенитѣ Щати „faktory System“ (фабрична система за развъждание добитъкъ.) Какви размѣри приематъ тѣзи фабрики, можемъ да сждимъ отъ следующитѣ примѣри. Въ Мисура фермитѣ за овцевъдството на Патерсонъ и К-о владѣятъ 45.000 квадр. метра земя, отъ които $^1/_{10}$ съставляватъ ниви овесъ, $^9/_{10}$ пасбища за овцетѣ. Стрижението и миението на овцетѣ се извършва съ автоматически орждия, при които единъ човѣкъ при помощьта на едно момче може да измие отъ 300—3000 овце на день. Въ Нова Холандия има такива фабриканти, отъ които всѣки владѣе по 100 и 200 хиляди овце, за които строятъ особенни грамадни хлѣвове, всѣкой отъ които помѣщава по 3750 глави добитъкъ.

Колко на широко отива днесь концентрацията на земледѣлдеската индустрия, може да се сждн и отъ това, че въ Америка има множество фабрики за произвеждание пилета, както напримѣръ въ щата Нью-Джерсей. Землевладѣлецътъ Коттбусъ—Пейтъ въ Германия произвежда риба въ 82 искуствени езера. Концентрацията при туй е толкосъ голѣма, че владѣтелитѣ на колосалнитѣ производства получиха названието „крале“, напр. „краль на пшеницата“, „краль на овцетѣ“, „краль на чая“, „краль на пилетата“, „краль на карпиитѣ“ (риба), както въ индустрията има „краль на въглищата“, „краль на желѣзото“ и т. н.

Америка, като страна, въ която капитализмътъ не срѣща никакви прѣчки въ развитието си, която съ гигантски крачки върви напредъ въ развитието и приложението на техниката къмъ производството, въ която, вследствие бързия ръстъ на капитализма

и изникването изъ това грамадни индустриални центрове и фабрични окрѫзи, — Америка, гдѣто едрото машинно производство намира най-широко развитие, е страната на най-голѣмата концентрация на земледѣлческата индустрия. Къмъ горѣприведенитѣ примѣри ще приведемъ и примѣри за концентрацията на градинарството. Въ Америка днесъ сѫществуватъ неогледни пространства, на които се развъждатъ ягоди. Единъ капиталистъ близу до Нью-Йоркъ развъжда този плодъ на едно пространство отъ около 100 хиляди квадратни метра. Близко до Нью-Йоркъ сѫществуватъ фруктови ферми съ пространство 180 хиляди квадр. метра, на които се развъждатъ само круши отъ 250 породи. Олденската фруктова ферма е още по-голѣма; тя заема пространство около 1,222,000 квадратни метра. Въ 1892 год. тя е продала 60 вагона круши и ябълки; ябълки отъ вида Бенъ-Девасъ се развъждатъ на 50 хиляди квадратни метра. Единъ капиталистъ въ Пенсилвания заелъ 60 хиляди кв. м., другъ близу до Рочестеръ (Щатъ Нью Йоркъ) — 180 хил. кв. м. за развъждание крушп, ябълки и праскови. Тѣзи грандиозни ферми се обработватъ съ специални плугове, които ежедневно могатъ да ископаватъ 5000 парчета.[15])

Най-сетнѣ, концентрацията прониква въ такива сфери на производството и размѣната, които въ последно време се отличаваха по своята рутина и упоритость. Такава е бакалията, продажбата на дребно. Извѣстно е, че тази продажба въ сферата на галантерейнитѣ нѣща въ Парижъ е съсрѣдоточена

---

[15]) Кржившцкій, l. c. стр. 12—13.

въ таквисъ гиганти магазини, като Лувръ, Бонмарше Пролѣть, Самаритянка, Прекрасната градинарка.[16]) Какви гигантски капиталистически предприятия представляватъ тѣ, можемъ да сѫдимъ отъ следующитѣ имъ годишни обороти:

Магазинътъ	Бонмарше има	150,000,000	фр.
„	Лувръ . . .	120,000,000	„
„	Самаритянка . .	40,000,000	„
„	Прекр. градинарка	38,000,000	„
„	Пролѣть . . .	34,000,000	„

И ето напоследъкъ въ Парижъ подобно на тѣзи великани изникна нова фирма въ сферата на дребната продажба, на обикновенната бакалия. Тази фирма е извѣстната въ Парижъ фирма *Потенъ*. Тази фирма концентрира въ рѫцѣтѣ си търговията бакалийна и годишния ѝ оборотъ достига 45—50 милиона франка. Тя ежедневно продава само захарь до 20 хиляди килограмма, което предполага готови запаси отъ стоки въ магазиитѣ му за 10 милиона франка.[17]) При това Потенъ е устроилъ фабрикуванието на различни консерви, сладки продукти, салами бутове и т. н. и т. н., ателиетата за които представляватъ цѣли фабрики, въ които работятъ множество химици, техници и работници.[18]) Фирмата Потенъ даде инициатива за възникванието на 160 голѣми магазини вънъ отъ Парижъ, които зависятъ отъ нея. Изобщо концентрацията на

[16]) Гл. R. de D. M. Une évolution èconomique de commerce en grands magasins, janvier, 1892.

[17]) G. d'Avenelle. Le mecanisme be la vie moderne. Paris, 1896, p. 41, 160, 180, 209.

[18]) Pierre de Marussem et Camille Guèrie. La Question ouvriére. IV Halles centrales de Paris et commerce de l'alimentation. Paris 1894, p. 209.

дребната бакалийна продажба и фабричното производство на хранителнитѣ продукти революционизиратъ една отъ най-рутинитѣ сфери на производството, въ която дребната класса отъ търговци и бакали намираше до сега извѣстно прибѣжище. Капиталътъ я испъжда и отъ тамъ. Подобна на фирмата Потенъ въ последно време изникна въ Англия, въ Лондонъ, фирмата Кромптонъ, която така сѫщо има разклонения въ много градове на Англия. Сѫщата фирма Кромптонъ владѣе сега неогледни плантации за цейлонски чай, който тя единственната го продава и го пропагандира въ цѣлата страна.[19])

Твърдѣ характерни сѫ за процесса на концентрацията капиталитѣ и следующитѣ цифри. Въ 1894—95 год. въ Пруссия имало 7 капиталисти съ годишенъ приходъ повече отъ 2 мил. марки; въ 1895—96 год. имало 13 капиталисти съ годишенъ приходъ отъ 1—2 мил. марки срѣщу 18 души такива капиталисти въ прежната година. Между тѣзи „крале“ на капитала въ Германия първо мѣсто заематъ: „кралътъ“ Круппъ съ 7,140,000 марки годишенъ приходъ, „кралътъ“ Ротшилдъ съ 6,115,000 годишенъ приходъ. Подиръ тѣхъ идатъ по-малкитѣ „крале“, като Винклеръ и Блейхредеръ съ по 2,995,000 марки год. приходъ и баронъ Штуммъ — 2,065,000 годишенъ приходъ. Ако годишнитѣ приходи на тѣзи „крале“ — капиталисти е такъвъ грамаденъ, то оставяме на читателитѣ да си представятъ, какъвъ ще е грамаденъ капиталътъ, който принася тѣзи приходи и който е концентриранъ въ тази шепа „крале“!

---

[19]) *Но ь*, 1898 г.

Какво е заключението отъ всичко горѣказанно? — Заключението относително земледѣлието ние ще предадемъ съ следующитѣ думи на Л. Крживицки, прекрасната статия на когото цитирахме не веднажъ: „Земледѣлието влиза въ пѫтя, който характеризира обработвателната индустрия. Въ тази последната се отдѣлиха окрѫжия, които се занимаватъ съ производството на тъкани, металли, химически продукти и т. н. Сѫщо тъй се образуватъ сега такива сѫщи области въ добивателната индустрия: полянскитѣ пространства на Техасъ и Аргентинската република малко по-малко ставатъ колосаленъ центръ на скотовъдството. Австралия — колосална овчарня, равнинитѣ на Червената рѣка и полянитѣ край Волга — мѣсто за производство на пшеница, полдеритѣ на Холандия — грамадно млѣчно ступанство». Къмъ това заключение ние ще прибавимъ и следующето. Голѣмитѣ градове и фабрични окрѫжия ставатъ центрове на капиталистически бурси, които държатъ въ рѫцѣтѣ си цѣлата размѣна, цѣлата търговия на продуктитѣ отъ земледѣлческата индустрия. Съ други думи, фабричната система, господството на капитала се простира върху всички клонове на производството, тѣсно свързани съ земледѣлието, а заедно съ това концентрацията на капиталитѣ се увеличава, увеличава се и пролетаризирането на всички посрѣдственни между капиталиститѣ и пролетарията класси. Така що, всичко горѣприведено още единъ пѫть потвърдява, че „Марксовата теория за еволуцията“ напълно се прилага и къмъ аграрния въпросъ. Марксъ казва: *„Само едрата индустрия дава на капиталистическото земледѣлие заедно съ машинитѣ постоянъ*

базисъ, радикално експроприира колосални масси селско население и довършва отдѣлянието на земледѣлието отъ домашнитѣ селски занятия съ предение и тъчение, които ги откъсва отъ корень. Затова, само тя завоевава за индустриялния капиталъ цѣлия вътрѣшенъ пазаръ".[20]) И на друго мѣсто: „Едрата индустрия толкосъ по-революционно дѣйствува въ сферата на земледѣлието, че тя унищожава основата на старата обществена наредба — „селянина" и го замѣнява съ *наемния работникъ*, съ *ратая*. Социално-революционнитѣ искания и противоречия на селото, по такъвъ начинъ, се разрешаватъ едновременно съ разрешението имъ въ града".[21]) Дѣйствителностьта напълно подтвърдява тази теория на Маркса. Ние видѣхме, те тамъ, гдѣто едрата индустрия достига най-голѣмо развитие, тамъ най-пълно се подтвърдява теорията на Маркса.

* * *

Пита се: на какво се основава твърдението на Минцеса, че «Марксовата теория на еволуцията» не намира подтвърждение въ аграрния въпросъ и че последния се явява «ахилесова пета за марксизма»? — Положително, «абсолутно» на нищо, освѣнъ, може би, на общи бездоказателни фрази на противницитѣ на Маркса. За да поддържи своето твърдение, Минцесъ, както знаятъ вече читателитѣ, даде едно *„абсолутно лъжливо тълкувание на мнѣнията на единъ ученъ"*, фалшивицира мнѣнията на проф. Зомбартъ. Въ статията си «Марк-

---

[20]) Капиталъ, т. I, стр. 640.
[21]) id., стр. 440.

сизмътъ и проф. Зомбартъ», въ майската книга на сп. «Бълг. Пр.» отъ тази година, Минцесъ се мжчи да намѣри «ахилесовата пета за марксизма» въ дебатитѣ по «аграрния въпросъ». станали въ Хамбурския Parteitag (конгресъ) на германската социалдемократическа партия и въ думитѣ изказани въ тѣзи дебати отъ Либкнехта. Обаче, нѣма нужда да се доказва на пространно, че Минцесъ и тука „абсолутно лъжливо" тълкува тѣзи дебати. Сжщностьта на тия дебати се състои въ туй, — трѣбва ли германската социалъ-демократическа партия да изработи специална аграрна программа съ искания за дребнитѣ селски собственници, или не трѣбва. Както е извѣстно, Хамбурския Parteitag прие мнѣнието на Кауцки, който е противъ специална аграрна программа. Но да допустнемъ, че всички социалъ-демократически партии сж приели противоположното мнѣние. Ще ли това да означава, че «Марксовата теория за еволуцията» е неприложима къмъ аграрния въпросъ? — «Абсолутно» нито на йота не ще да означава това. Приематъ ли социалъ-демократитѣ специална аграрна программа, или не, нѣма да спрѣ този процесъ, нито да го усили. Отъ друга страна всички социалъ-демократи — Жоресъ и Девилъ, Бебелъ, Либкнехтъ и Кауцки — всички сж съгласни, че процессътъ върви и ще върви. Жоресъ казва: «На основание тѣзи явления, дѣйствието, господството на едрата собственность върху дребната постоянно се развива. Отъ всички страни, господа, ни се потвърдява факта, че едрата собственость, бавно, но сжщо сигурно, се развива за смѣтка на дребната и ние цитирахме точно множество общини, за които ни дадоха цифрата на имотитѣ въ 1860, 1880, 1890,

1897, год. и ни позволиха да констатираме, особенно около столицата и голѣмитѣ мануфактурни градове, въ мѣстноститѣ, завладѣни отъ захарната индустрия, ни позволиха да констатираме, че едрата собственность се развива повече и повече за смѣтка на дребната. (A travers tous ces phénoménes, l'action, la puissance de la grande propriété sur la petite va toujours se développant. De toutes parts, messieurs, il nous a été affirme que la grande propriété, lentement, mais sûrement aussi, se développait aux dépens de la petite et il nous a été cité avec précision que très nombreuses communes pour les quelles on nous donnait le chiffre de propriété, en 1860, en 1880, en 1890, en 1897 et il nous était permis de constater, surtout aux environs de la capitale et des grandes villes, manufacturiéres, dans les regions dominées par la industrie du sucre, il nous était permis de constater que la grande propriété se developpait de plus en plus aux dépens de la petite)».[22])

Подиганието на въпроса за изработване специална программа за селенитѣ дребни собственници, съ цель да се привлекатъ на страната на социалистическитѣ партии, проистича отъ желанието, щото атакирането на буржуазното общество и въстържествуванието на социализма да настжпятъ по-скоро. Това желание кара нѣкои социалисти да сж недоволни, че процесътъ не върви тъй бързо, както ни се иска. Но това вече е, както прекрасно се изрази Кауцки въ Щутгартския Parteitag тази година, е дѣло на темперамента, а не че проистича отъ противоречията на теорията. Да искашъ, щото по-скоро да се осжществи идеала и да виждашъ бързия или бавния вървежъ къмъ него, — това

---

[22]) Jean Jaurès. Socialisme et Paysans p. 64.

наистина е дѣло на темпераментитѣ, проявленията на които нито доказватъ. нито опровергавать теорията за еволюцаята. нито сѫ „ахилесова пета за марксизма.“ Най-важното е въ даденния случай, че нито единъ социалъ-демократъ не се отказва отъ теорията. Либкнехтъ, въ една речь, произнесена на Штутгартския конгрессъ казва тъй: „Въ отношение принципа нѣма никакво различие въ мнѣнията, има различие само по отношение къмъ *приложението* на принципа. (Jn Bezug auf das Prinzip ist keine Meinungsverschiedenheit, nur in Bezug auf die Anwendung des Prinzips.“ [23]) И на края на речьта си той казва следующитѣ думи: „Колкото повече противоречията въ държавата и въ капиталистическото общество се изострюватъ, толкова повече ние трѣбва да бѫдемъ *едно* и съединенни. Но въ минутата, когато ние минемъ граничната линия между насъ и буржуазнитѣ партии, когато ние другаритѣ престанемъ вече ясно да различаваме: що е пролетариатско и социалистическо, що е буржуазно-либерално и буржуазно-демократическо, тогава силата на нашата партия е изгубена. *Въ почвата на пролетариатската классова борба лежи силата на нашата партия;* въ момента, когато ние захвърлимъ тази почва, ще стане съ насъ това, което става съ електрическата сила: ако се прекѫсне токътъ, ще изчезне силата — тогава ние ще останемъ безсилни. Ние ще престанемъ да бѫдемъ Социалдемокра-

---

[23]) Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages des Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Stuttgart vom 3. bis 8. Oktober 1898. Berlin 1898, p. 127 (Кауцки казва: „Die Voraussetzung des Tempos der ökonomischen Entwickelung ist Sache des Temperaments“ — Предположенията за темпа на економическото развитие е дѣло на темперамента).

тия, ако престанемъ да бждемъ една *пролетариатска партия*, *партия на пролетариатската классова борба.* (Je mehr in Staat und in der kapitalistischen Gesellschaft die Gegensätze sich zuspitzen, desto mehr gilt es, einig und geschlossen zu sein. In dem Augenblick aber, wo wir die Grenzlinie zwichen uns und den bürgerlichen Partei verwischen, wo wir die Genossen nicht mehr klar erkennen lassen: was ist proletarisch und sozialistisch, was bürgerlich-liberal oder bürgerlich-demokratisth, ist auch die Kraft unserer Partei verloren. In dem Boden des proletarischen Klassenkampfes liegt die Kraft unserer Partei; in dem Augenhlick, wo wir ihn verlassen, ist es wie mit der elektrischen Kraft: ist der Strom unterbrochen, so schwindet die Kraft — wir stehen kraftlos da. Wir hören auf die Sozialdemokratie zu sein, wenn wir aufhören, eine proletarische Partei, die Partei des proletarsschen Klassenkampfes zu sein" [24]) Девилль казва: „Това, което характеризира нашата теория, то е точното предвиждание на фактитѣ и нейното съгласие съ економическата еволюция, която се извършва вънъ отъ насъ. (Ce qui caracterise notre théorie, c'est la prévision règuliére des faits et sa conformitè avec l'evolution économique que s'effectue en dehors de nous)" [25])

И тъй, дѣйствителностьта напълно потвърдява теорията, и социалъ-демократитѣ сж съвършенно съгласни върху нея. Съ други думи, аграрниятъ въпросъ никаква „ахилесова пета за марксизма" не съставлява. Тогава? Гдѣ е „ахилесовата пета" на Минцеса? Очевидно е, че тя се намира въ главата му, въ неговата натура, която го кара да дава

[24]) id, p. 134—135.
[25]) G. Deville, Socialisme et Propriété, p. 61.

„абсолутно лъжливо тълкуванне на мнѣнията на единъ ученъ“, да фалшифицира чуждитѣ мнѣния и да оборва съ наглостьта на Хлестакова една теория, която, да се изразимъ съ думитѣ на Жореса, е плодъ на цѣловѣковна интелектуална работа и борба на работническата класса, която е плодъ на дългогодишната дълбока научна работа на единъ гений на нашия вѣкъ. И кой, моля ви, оборва, — какво казваме! — не оборва, а просто се плези срѣщу теорията на величайшия економистъ-философъ въ наше време — Маркса? Единъ пигмей, единъ Минцесъ!

Ай Моська! — Знать сильна,
Коль лаетъ на Слона,

Но да се обърнемъ къмъ другото «оборвание» на социализма у насъ. Да се обърнемъ къмъ нашата страна.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Условията на развитието.

Социализмътъ въ България и неговитѣ противници.—Происхождението и увеличението на пролетаринтската класа.—Дребнинтъ и капиталистическиятъ начини на производство.—Насилствената и „естествената“ експроприация на земята и на срѣдствата за производство и сѫществувание.—Преобразованието на натуралното ступанство въ парично.—Преобръщанието на производството въ стоково и на занаятчинтѣ и земледѣлцитѣ въ стокопроизводители. — Факторитѣ, които влиятъ за това.—Мнѣнието на Леруа Боало и на Молинари за дребната и едра собственность.

Пристѫпяме къмъ другото оборвание на социализма у насъ. То се изказва, както се знае, тъй: *нѣма у насъ работнически въпросъ, следователно, нѣма и почва за социализма.* Това оборвание се явява заедно съ почването на социалистическото движение у насъ. При всичко че подиръ седемъ-осемь години самиятъ животъ, самата дѣйствителность опровергава това оборвание, обаче и до сега то се повтаря. Предстои ни сега да покажемъ, че работническиятъ въпросъ у насъ сѫществува и даже оффициално е признатъ, че наемническата работническа класса се увеличава, а заедно сд туй се увеличава работническото движение и, следователно, теоретическото му изражение — социализмътъ и у насъ въ България напълно се потвърдява. Но преди да пристѫпимъ къмъ главната задача на нашето изследвание, смѣтаме за най-нуждно да напомнимъ следующето много сѫществено обстоятелство.

Когато у насъ се почна пропагандата на научния социализмъ и се яви социалистическото движение, никой тогава не е поддържалъ, че въ Българа-

рия има таквасъ работническа класса и таквосъ работническо движение, каквито ги има въ напредналитѣ капиталистически страни, че у насъ сѫществува работнически въпросъ тъкмо въ такава форма, въ каквато той сѫществува въ капиталистическитѣ страни. Подържанието на такова мнѣние щеше да бѫде въ противоречие съ принципитѣ на научния соціализмъ и щеше да означава неразбирание на последнитѣ. Обаче такова нѣщо ние не поддържахме. Исходната точка на нашата пропагадна на социализма бѣше по-друга. Исходната ни точка бѣше процесътъ на разложението въ нашитѣ стари поминъчни форми. Отъ една страна, този процесъ унищожи старитѣ форми на занаятчийството и неговата еснафска наредба; отъ друга — унищожи старата семейно-задружна форма въ земледѣлието и отъ *натурално ступанство* го преобърна въ *парично.* Като констатирахме този процесъ, ние поддържахме, че нашата страна неизбѣжно влиза въ пѫтя, по който сѫ вървѣли и вървятъ другитѣ народи, способни да прогресиратъ, именно въ пѫтя на капиталистическото развитие. Поддържахме, че другъ исходъ за България нѣма и е невъзможенъ. Но капиталистическото развитие носи классово раздѣление на народа: на пролетариатска и капиталистическа классато носи пролетаризирането на *работническия народъ* и концентрацията на *капитала.* Този неизбѣженъ процесъ въ цѣлостьта си и създава почвата на социализма, и я разширява, и донася условията за неговитѣ успѣхи у насъ. Като констатирахме този неизбѣженъ процесъ, ние посочвахме въ сѫщото време и на фактитѣ, които показваха, че България вече е встѫпила въ пѫтя на капиталистическото развитие

и че въ нея съотвѣтно съ последното се почна и работническото движение, най-напредъ несъзнателно, въ примитивни форми. Върху тѣзи факти ние ще говоримъ по-долу. Но предъ видъ на този процесъ и при дадената му степень най-главна задача за българския социалистъ бѣше и си остава да отива на срѣща на процеса, да развива, още при първитѣ стжпки на пролетариатската класса, классовото ѝ съзнание, да организира и насочва борбата му къмъ главната ѝ задача, да преобръща, съ други думи, работническото движение, още отъ самото му появяване, въ съзнателно, въ социалистическо движение. Такава бѣше нашата исходна гледна точка, която проистича отъ общото ни социалистическо свѣтовъзрѣние, още отъ самото начало на нашата пропаганда на социализма. Изобщо, исходната точка на нашата пропаганда бѣше неумолимия исторически процесъ и следствията отъ него въ нашата страна. За работнически въпросъ и работническо движение ние говорѣхме до толкова, до колкото тѣ сжществуваха, се изказваха и се усилваха въ живота, като следствие на самия процесъ и на социалистическата пропаганда. Днесь ние можемъ да говоримъ малко по-другояче за тѣзи въпроси, и долнитѣ редове, надѣвамъ се, ще покажатъ, че сме въ пълното си право да говоримъ по-другояче. Но преди седемъ години ние не можехме да говоримъ това, което днесъ можемъ, поне тъй ясно, както днесъ. Тогава за насъ бѣше ясенъ процесътъ, бѣше ясенъ пжтьтъ, въ който влиза България и последствията отъ него, и ние главно, основавани на него, поведохме социалистическата пропаганда, като оставихме на самото развитие на процеса все повече да подтвърдява по-нататъшнитѣ наши заключения.

Нашитѣ противници трѣбваше най-първо да оборатъ нашата исходна гледна точка, трѣбваше да докажатъ, че процесътъ не сѫществува, че старитѣ поминъчни форми въ нашата страна не се разлагатъ и че следъ този процесъ на разлагание за България има другъ пѫть за развитие, вънъ отъ оня, по който сѫ вървѣли и вървятъ напредналитѣ страни, вънъ отъ капиталистическото развитие. Но тѣ именно това не можаха да докажатъ; именно въ това тѣ съ нищо не можаха и не могатъ да ни оборватъ. Не ние българскитѣ социалисти измислихме този процесъ въ нашия животъ. Появяването на социализма у насъ, — думата е за *научния социализмъ*, за социалъ-демократическото движение, — съвпада тъкмо съ времето, когато всички правителственни и неправителственни буржуазни органи пишеха за разлагането на старитѣ основи въ българския животъ, когато правителството бѣше се загрижило за развитието на индустрията, когато буржуазнитѣ економисти, като г. Ив. Ев. Гешовъ, изработваха извѣстната програма, която по-сетнѣ стана „законъ за насърдчение на индустрията“, за покровителството на капитала, когато, най-сетнѣ, нашитѣ *народници* белетристи ни посочиха процеса на разложението въ земледѣлието и процеса на обезземяването на селската масса. Значи, процесътъ бѣше констатиранъ отъ самитѣ наши противници; ние намѣрихме само *опорната точка* за социалистическата пропаганда, оправданието на социалистическото учение въ самия нашъ животъ. До констатирането на този процесъ, додѣто не стана очевиденъ и за нашата страна «естественния пѫть» на развитието ѝ, ние нѣмахме необходимата

опорна точка и, нека сега го кажемъ, ние, днешнитѣ социалъ-демократи, подъ влиянието на *посрѣдствената* срѣда, се увличахме отъ посрѣдственни, неясни, неопредѣлени идеали. Говореше се, наистина, за социализма и даже за бѫдѫща социалъ-демократическа партия, но това не правеше никому впечатление, а въ сѫщность господствуваше фразата, неопредѣленностьта, неясностьта въ стремленията. Впрочемъ, въ сѫщото положение се намираха и нашитѣ противници. Само следъ констатирането на процеса и следъ като стана за насъ ясенъ пѫтя за развитието, въ който встѫпи нашата страна и по който е принудена да върви, за насъ става ясна нашата социалистическа исходна точка въ нашия животъ и отъ тогава въ основата на нашата понататъшна дѣятелность лѣгна тази гледна точка. Нашитѣ противници трѣбваше да покажатъ, че именно тука ние не сме прави. Но отъ тази именно страна тѣ не можаха да ни боратъ, защото трѣбваше да боратъ дѣйствителностьта, сами себе си. Намѣсто да ни оборватъ въ най-главното, тѣ се заловиха да ни оборватъ въ туй, което отъ наша гледна точка е неизбѣжно следствие отъ самия исторически процесъ. По такъвъ начинъ тѣ нищо положително не бѣха и не сѫ въ състояние да оборватъ. Да, истина е, че Минцесъ се притече на помощь, на българскитѣ противници на социализма. Но той си зададе много по-голѣма задача; той се залови да «обори» цѣлото Марксово учение и да искара Маркса за една нула, по-малка даже отъ самия него, отъ самия Минцеса! Обаче въпросътъ за разложението на старитѣ поминъчни форми въ България, както и въпросътъ за пѫтя на развитието,

обръщанието на *работното население* въ стокопроизводители най-първо увеличава вѫтрѣшния пазарь, расширява го, прави го за самитѣ стокопроизводители нѣщо не добрѣ извѣстно, не добрѣ опредѣлено. Понеже вече всички сѫ стокопроизводители и всѣкой отдѣлно може да удовлетвори своитѣ нужди чрезъ произвеждание на стока и нейното въплотяване въ главното размѣнително скотово срѣдство — паритѣ, то очевидно е, че стокопроизводството постоянно увеличава размѣната, търговията. То расширява пазаря и най-сетнѣ последния се расширява до толкова, че раздѣленитѣ стокопроизводители, отъ които всѣки независимо и съ свои ограничени срѣдства произвежда, не могатъ да удовлетворятъ всички развити отъ търговията потрѣбности. На тази степень отъ развието се почва унищожението на дребното производство и замѣстването му отъ капиталистическото. „Стокообращението е, — казва Марисъ, — исходната точка на капитала. Затова производството на стоки, тѣхната размѣна, и оная по-развита и сложна размѣна на стокитѣ, която се казва *търговия,* сѫ ония *необходими предварителни условия,* които винаги предшествуватъ въ историята появлението на капитала. *Създанието* на най-новата всесвѣтска търговия и всесвѣтски пазаръ, — вследствие на географическитѣ открития на 16-ия вѣкъ, — съставлява оная ера, отъ която се почва новата история на капитала“. [3]) Отъ друга страна, преобръщанието на работното население въ стокопроизводители и увеличението на търговията все повече турятъ стоко-

[3]) *Капиталъ*, т. I, стр. 87.

производителя въ зависимость отъ търговеца. Понеже сѫществуванието на стокопроизводителя зависи отъ туй, да ли ще продаде своята стока, то той не може да чака, и за това търговецътъ за него се явява най-близкия купувачъ на неговата стока. При това, тъй като при господството на дребното стоково производство въ една страна сѫществуванието на всѣки производитель зависи отъ сѫщитѣ условия, то между тѣхъ неизбѣжно се явява конкуренция. Това обстоятелство туря търговеца въ най-износни условия по отношение на стокопроизводителитѣ. Конкуренцията между последнитѣ кара ги да усъвършенствуватъ технически до извѣстна степень занаята, което намалява цѣнитѣ на стокитѣ; произвеждатъ се повече стоки и тѣ поевтиняватъ. Търговецътъ отъ всичко това печели и толкосъ повече, че отдѣлнитѣ стокопроизводители не могатъ да знаятъ нито състоянието на пазаря, нито могатъ да чакатъ съ продажбата на стоката, когато търговецътъ всичко това знае много по-добрѣ отъ всѣки стокопроизводитель. Колкото повече се уголѣмява търговията, толкова по-голѣма става зависимостьта на дребнитѣ стокопроизводители отъ търговеца, додѣто най-сетнѣ, последниятъ става глава, господарь на производството. По нататъшното расширение на пазаря каратъ вече търговеца, като рѫководитель на производството, да се преобърне въ фабрикантъ, въ предприемачъ и да преобразува производството на чисто капиталистически основания. „На чело на работилницата стѫпи търговецътъ, — казва Марксъ, — а не стария цеховъ майсторъ.“ [4]) Обаче тоя новъ глава на производството,

---

[4]). *Нищета на философията*, прев. Г. Бакаловъ, стр. 150

преди да стане сѫщи господарь, сѫщи фабрикантъ, предпочита, както видѣхме въ миналата статия и както ще видимъ по-долѣ за нашата страна, да се явява въ видъ на простъ експлоататоръ на подчиненитѣ отъ него производители, на зависимитѣ отъ неговата власть работници. Той най-напредъ превръща дребното стокопроизводство въ специална капиталистическа форма на производство, въ *нова домашна индустрия*. Тази форма на производство създава рѫководителната роля на едрия капиталъ въ индустрията, и заради това преминаването отъ занаятчийското дребно стокопроизводство къмъ новата домашна индустрия съставлява въ общественно отношение решителенъ повратенъ моментъ. Отъ този моментъ едриятъ капиталъ добива господство, захваща се борба между него и стокопроизводителя, който не располага съ капитали, резултатъ отъ която борба се явява едрото капиталистическо производство. Развитиéто на фабричнáта индустрия, която неизбѣжно се явява на редъ съ *домашната индустрия,* само уголѣмява господството на едрия капиталъ и на казанитѣ следствия отъ това развитие. „Съ появяването на домашната индустрия (Hausindustrie), — казва Хелдъ, — вече се заражда антагонизмъ между едрия капиталъ и труда. който има на расположение малъкъ, незначителенъ капиталъ, и се туря началото на естествената борба, която може да се завърши само съ създаването на едро-капиталистически строй. До колкото господствува домашната промишленность, едрия капиталъ, т. е. група комерчески спекулирующи и рискующи собственници, въ областьта на производството е отдѣленъ по своитѣ интереси отъ техническия трудъ

и излиза като самостоятелна, господствующа сила въ промишления животъ". [5]) Истина е, че фабрикантитѣ, за да избѣгнатъ дѣйствието на фабричното законодателство, което покровителствува работницитѣ, се повръщатъ къмъ домашната индустрия. Но, както видѣхме, това не означава друго, освѣнъ повръщание къмъ оная система на капиталистическа експлоатация, която нѣмцитѣ наричатъ Switzsystem, т. е означава повръщание къмъ една отъ формитѣ на капиталистическата експлоатация, при това най-грубата и най-мѫчно контролираната отъ страна на общественнитѣ учреждения. Обаче техническитѣ усъвършенствувания, които предизвикватъ машинното производство, а най-главно борбата на работническата класа турятъ граници на това повръщание къмъ домашната индустрия и принуждава фабрикантитѣ все повече да въвеждатъ машини въ производството. За насъ тука е важно, че преминаванието отъ дребното стоково производство, при което стокопроизводителятъ се явява още независимъ, къмъ домашната индустрия, е преминавание къмъ господството на едрия капиталъ и къмъ развитието на фабричната система въ производството.

Въ миналитѣ глави ние показахме, че фабричната система на производството залавя най-първо ония клонове отъ последното, които съставляватъ основата на натуралното ступанство. Най-първо тя залавя предачеството и тъкачеството и близкитѣ до тѣхъ или свързанитѣ съ тѣхъ клонове. Но общото и коренно подчинение на тѣзи клонове на производството отъ фабричната система се извършва,

---

[5]) Ad. Held: Zwei Bücher zur sozialen Geschichte Englands, стр. 547 (гл. „Народничество и Марксизмъ", пр. Г. Бакаловъ, стр. 83).

следъ като тя подчини обработвателната индустрия, занаятчийството, следъ като преобърне последното въ капиталистическо предприятие. Обработвателната индустрия първа и по-лесно подпада подъ влиянието на фабричната система, отколкото добивателната индустрия, т. е. земледѣлието. То се разбира защо. Фабричната система се създава главно по инициативата на търговския капиталъ, и. както видѣхме, комерсантътъ се явява на чело на фабричното производство. Естественно е, че най-първо той се явява господарь въ най-близката область на производството, въ обработвателната. Сетнѣ, когато занаятчийското производство е стоково, т. е. когато занаятчията работи за единъ далеченъ, неопредѣленъ пазарь, не може да се бори дълго време съ капиталистическитѣ форми и съ капиталиста. Занаятчията, за да произвежда за далеченъ пазарь безъ загуба, макаръ и при по-висока техника, трѣбва да има капиталъ. Но тъй като нѣма капиталъ и тъй като неговото сѫществувание зависи, както казахме, отъ условието веднага да продаде стоката си, той не може да устои срѣщу конкуренцията на капиталиста, който може да чака „по-добра цѣна", по-добри условия за купувание и продажба. Капиталистътъ има всички условия да побѣди занаятчията, дребния стокопроизводитель, да го обърне въ свое работническо орѫдие. „Занаятчията попреди бѣ технически работникъ, който работѣше за извѣстно число лично познати нему семейства. Сега, напротивъ, продажбата на готова стока все повече и повече испъква на първо мѣсто; занаятчията трѣбва да купува суровъ материалъ, да държи стоката въ складъ, да спекулира съ запаситѣ; за това

се иска капиталъ, комерческо образование, по-високо социално положение.» [6]) Дребния занаятчия, разбира се, не притѣжава и не може да притѣжава нито едно отъ тия условия, и затова фабричната система на производството много лесно подчинява на своето влияние и завладява цѣлата обработвателна индустрия. Най-сетнѣ, съ разширениете на търговията и съ отдалечаванието на пазаря отъ занаятчията, стана необходимо съотвѣтно съ това да се организира производството и то така, че да може да отговаря на новитѣ условия. Но дребния майсторъ не може да испълни тази организаторска роля. Нея взима върху си капиталистътъ, който го организирва вече на почвата на фабричната система. Но най-важното е, че разширението на търговията, като създава стоково производство за далеченъ неопредѣленъ пазарь, създава и нови материални условия за окончателното съсипване на дребно-занаятчийската класса, на независимитѣ стокопроизводители и за завладяванието на цѣлото производство отъ капиталистическитѣ форми. Едно отъ тѣзи материални условия е създаванието на удобни пѫтни съобщения, главно на желѣзницитѣ.

Въ сѫщность удобнитѣ пѫтни съобщения сѫ необходимо предварително условие за развитието на търговията, за преобразуванието ѝ отъ мѣстна и органичена въ широка и международна и за развитието на стоковото производство. Удобнитѣ пѫтни съобщения на Англия отдавна я направиха първокласна капиталистическа страна, а желѣзнитѣ пѫ-

---

[6]) Schmoller, Zur Geschichte der deutschen Kleingewerbe im 19 Jahrhundert. Halle, 1870, стр. 183 (гл. „Народничество и Марксизмъ“, стр. 88).

тища дадоха колосално развитие на капиталистическото производство и създадоха хегенононията ѝ въ всесвѣтската търговия, която е имала въ продължение на вѣкове и която, пакъ благодарение развитието на желѣзнопѫтното дѣло въ Европа и Америка, напоследъкъ губи. Колосалното търговско-индустриално развитие на Севѣрнитѣ Съед. Щати се благодари на широкото развитие на срѣдствата за съобщение и транспорта, главно на парния, т. е. на желѣзницитѣ и параходството. Бързото економическо развитие на Германия се захваща съ широкото развитие на желѣзнопѫтнитѣ ѝ съобщения. Сѫщото трѣбва да кажемъ и за другитѣ напреднали въ економическо отношение страни. Изобщо, удобнитѣ пѫтни съобщения, като правятъ лесна и бърза размѣната въ територията, която тѣ захващатъ, бързо измѣняватъ общитѣ условия на производството, бързо измѣняватъ натуралното ступанство въ парично и стоково. Обаче, окончателното и пълното преминаване въ последното, както и окончателното му подчинение на капитала, се извършва при развитието на желѣзнопѫтнитѣ съобщения. Построяването на последнитѣ предполага едно предварително развитие на търговията и извѣстно развито стоково производство. Отъ друга страна по нататъшното развитие на последнитѣ предизвиква ново разширение на желѣзницитѣ.[7]) Туй постоянно и последователно революционализирание на производството и на срѣдствата за съобщение и транспорта не се ограничава само съ странитѣ, въ които то се извършва; своето влияние то простира днесь

---

[7]) Гл. Народничество и Марксизмъ, стр 80 и 81.

и върху закъснѣлитѣ економически страни. Желѣзницитѣ, като правятъ търговията всесвѣтска, налагатъ на всички закъснѣли страни преминаването отъ натуралното ступанство къмъ паричното и стоковото и съ туй налагатъ, съ една дума, индустриалното развитие. Тѣ разнасятъ последното по цѣлия свѣтъ и го налагатъ; съ туй тѣ налагатъ господството на капитала и на неговата фабрична система. Това наложително влияние се изказва въ туй, че въ всѣка страна, която се намира подъ него, се уголѣмява търговията, а съ нея стоковото производство, което още повече разширява търговията. Отъ друга страна, последнята предизвиква създаването на добри пѫтни съобщения. Прокарването на първата желѣзница въ такава страна вече окончателно вкарва стоковото производство въ всички ступанственни области. По-горѣ видѣхме, какъ този превратъ докарва окончатеното съсипване на занаятчийството и пролетаризирането на занаятчийската класса. Сѫщото вече става и въ земледѣлческото производство и съ земледѣлцитѣ.

Ние вече знаемъ, че съ въстържествуването на фабричната система въ обработвателната индустрия, т. е. въ занаятчийството, се подравятъ основитѣ на натуралното ступанство, а именно преденето и тъканието и свързанитѣ съ тѣхъ клонове. Преденето и тъканието съставляватъ, както е извѣстно, една отъ най-важнитѣ основи на натуралното селско ступанство. Щомъ тѣ еднажъ се извадятъ отъ кржга на селското ступанство, то вече въ най-сѫщественото нѣщо се измѣнява; то вече наполвинъ, тъй да се каже, става парично ступанство. А фабричното производство на всѣкадѣ, сѫщо

и у насъ, започва отъ предението и тъкането, отъ вапцването и плетението. Разбира се, че фабричната система не изведнажъ истръгва тѣзи основи на селското ступанство. Ние знаемъ вече, че само едрото машинно фабрично производство ги истъргва отъ корень, коренно раздѣля земледѣлието отъ домашнитѣ селски занятия. По тази причина въ началото на индустриалното развите наредъ съ развитието на фабричното производство въ обработвателната индустрия продължава да сѫществува натуралното селско ступанство. Нанесенъ е на него първия ударъ, но може още да сѫществува. Процесътъ на разложението му и на минаването му къмъ париното ступанство би билъ дълъгъ, какъвто го виждаме въ историческия ходъ, ако на него не дѣйствуваха днесъ могѫщи фактори. Безъ да влизаме въ подробноститѣ на историческия ходъ, ще се спрѣмъ най-първо на туй, че въ страни, въ които е изчезнало патриархалното семейно-задружно ступанство, раздроблението на земята въ малки частни владѣния на селското население е единъ отъ вѫтрѣшнитѣ могѫщи фактори, които тласкатъ селското ступанство къмъ паричната размѣна. Раздроблението на земята при размножаването на селската масса, — което въ нея винаги е голѣмо — създава все по-голѣмо раздробление на селскитѣ ступанства. Това ги ослабва. Като не е възможно при него никакво рационално ступанство, като истощаватъ до край почвата, селскитѣ ступанства ставатъ съвсѣмъ не приходоносни. Следствията отъ туй сѫ ясни. Най-главното е, че земледѣлцитѣ, за да удовлетворятъ най-първитѣ си потрѣбности все въ по-голѣма степень сѫ принудени да прибѣгватъ

къмъ паричнитѣ срѣдства и къмъ паричната размѣна; все въ по-голѣмъ размѣръ напущатъ селското ступанство; земята и скотовъдството се концентрират въ по-малко ржцѣ и по-пъргавитѣ отъ земледѣлцитѣ отиватъ въ градоветѣ да търсятъ прехрана, другитѣ увеличаватъ земледѣлческия пролетариатъ, ратайтѣ, исполджиитѣ и т. н. По такъвъ начинъ, вследствие на чисто вжтрѣшни причини, присжщи на дребното земледѣлческо производство, по единъ най-естественъ начинъ, въ селското ступанство се явява всесилна нужда отъ парични срѣдства, предизвиква нуждата отъ парична размѣна и преобръща селското ступанство въ парично.

Въ сжщата посока дѣйствуватъ и други економически фактори. Преди всичко такъвъ единъ факторъ е съвремената държава. Съвременната държава е ступанственна организация главно парична, която не може да сжществува, безъ да развива паричната размѣна. Една съвременна държава, като не може да сжщества безъ парични срѣдства, която очаква тѣзи срѣдства отъ дребни производители, главно отъ селени, при горѣказаното състояние, рискува да остане безъ всѣкакви източници за поддържание на своето сжществувание. За това нейнитѣ интереси я каратъ да иска отъ своитѣ данъкоплатци исплащанието на данъцитѣ въ пари. Съ туй тя предизвиква все въ по-голѣма степень рузложението на натуралното селско ступанство и преминаването му въ парично. Освѣнъ туй, съвременната държава не може да сжществува, безъ да създава редъ учреждения и редъ непроизводителни класси, поддържани отъ тѣзи учреждения, които удовлетворяватъ своитѣ потрѣбности — при туй постояно растящи — исключително чрезъ паричната

размѣна, чрезъ търговията. Тѣзи класси при туй винаги се стремятъ къмъ увеличението на своитѣ парични приходи. Тѣ сѫ заинтересувани въ увеличението на търговията. въ разширението на пѫтнитѣ съобщения, въ строението на желѣзници и параходство, въ които сами участвуватъ и отъ които извличатъ парични приходи. Държавата се загрижва за развитието на търговията, на индустрията, на желѣзнитѣ пѫтни съобщения и изобщо на парния транспортъ. Но първото изсвирване на последния е сигналъ за коренна революция и въ земледѣлческото производство. Селското ступанство отъ натурално изведнажъ се преобразува въ парично. Земледѣлецътъ окончателно става стокопроизводитель. Отъ този моментъ въ земледѣлието се повтаря оня сѫщи процессъ, който се извърши въ обработвателната индустрия, въ занаятчийството.

Веднажъ земледѣлцитѣ станали стокопроизводители, вече тѣхното сѫществувание, както и сѫществуванието на занаятчията, зависи отъ пазаря. Ако продаде, ще може да сѫществува, ако не, погинва. Тъй като всички земледѣлци се преобръщатъ въ стокопроизводители, сѫществуванието на които еднакво зависи отъ пазаря, отъ продажбата, то цѣнитѣ на земледѣлческитѣ продукти естественно пада. Вследствие на това селското ступанство ослабва още повече, земледѣлцитѣ стокопроизводители испадатъ още въ по-голѣма зависимость отъ търговията и търговския капиталъ, които въ селското ступанство първо време се явяватъ въ примитивнитѣ форми на селски лихваринъ, селски кръчмаринъ и бакалинъ и въ по-култивиранъ, по-модеренъ видъ на градски прекупвачъ на земледѣлческитѣ продукти, на житарь, на тютюнокупувачъ,

на скотокупувачъ и т. н. Развитието на търговията и съ нея на пжтнитѣ съобщения, и обратно, предизаикватъ, най сетнѣ, нуждата отъ едно по рационално селско ступанство. Развитието на нови вкусове, на нови потрѣбности въ обществото, което е неизбѣжно съ развитието на търговията и на пжтнитѣ съобщения, развитието на последнитѣ, развитието на фабричната индустрия, създаватъ все по-нови клонове въ земледѣлческото производство, неизвѣстни при натуралното ступанство, за културата на които сж необходими знание, извѣстенъ капиталъ и предприимчивость. Изобщо, съ разширението на паричната размѣна се явява наложителна нужда отъ рационална организация на земледѣлческото производство. Ако въ обработвателната индустрия занаятчията майсторъ не може да играе ролята на организаторъ на ступанството, то още по-малко може да играе тази организаторска роля въ земледѣлието дребниятъ землевладѣлецъ. Малкитѣ размѣри на ступанството му, отсжтствието на знания и главно нѣманието на капиталъ не позволяватъ развитието на никаква рационална култура въ земледѣлческото происводство отъ страна на земледѣлеца производитель. И тука организаторъ на земледѣлчаското производство се явява капиталистътъ. Земледѣлието става капиталистическо предприятие.

Преобращанието на земледѣлието въ предприятие, появлението между селскитѣ производители на капитала води къмъ окончателното съсипвание на последнитѣ. Ако занаятчията може още да продължи своето самостоятелно сжществувание чрезъ извѣстно усъвършенствувание на занаята, земледѣ-

лецътъ и тази възможность нѣма, за да се бори за дълго съ капиталиста. При крайното раздробление на земята не е възможно никакво усъвършенствувание на земледѣлието, и борбата на дребното земледѣлие съ капиталистическото е невъзможна. „Дребната земелна собственность, — казва Марксъ, — по самата си сѫщность исключава: развитието на общественната производителна сила на труда, общественнитѣ форми на труда, общественното съсрѣдоточение на капитала, скотовъдство въ голѣми размѣри и, прогрессивното приложениена науката“ [8]). Капиталътъ, напротивъ, по самата сѫщность развива тѣзи сили, социализира труда и капитала и се обляга на прогресивното приложение на науката. Съ такъвъ противникъ дребното земледѣлие не може да се бори. Французскиятъ извѣстенъ буржуазенъ економистъ Леруа Больо казва за дребната собственность: „Една иллюзия за дребната собственность, то е да вѣрваме, че въ една цивизована страна, т. е. при възрастающитѣ нужди и при постоянно измѣняванната техника, дребната собственность може да живѣе сама. . . Въ цивилизованнитѣ страни, при усъвършенствувана и постоянно измѣнявана култура, дребната собственность не може да цъвти освѣнъ по край едрата и срѣднята собственность. Тя прилича на ония растения, които не могатъ да израстатъ инакъ, освѣнъ като се зацѣпятъ за силнитѣ дървета. Сами пълзятъ безъ външна сила и помощь. Дребната собственность нийдѣ тъй не процвѣтава, както тамъ, гдѣто сѫществува едрата собственность, особенно едрата модерна собствен-

---

[8]) *Капиталъ*, т. III, стр. 667.

ность, която научно се води и методично се организира. Обаче, тази едра модерна собственность става единъ типъ все повече и повече распространенъ . . .“ [9])

Дребното производство въ борбата си съ капитала намира едно срѣдство за продължение на своето сѫществувание, а именно намалението на потрѣбноститѣ у земледѣлеца до последния размѣръ. Но това срѣдство, освѣнъ другитѣ опасни последствия въ общественно отношение, не е въ състояние да го спаси. При постоянната и растяща нужда отъ пари, намалението на потрѣбноститѣ по-скоро съсипва дребния селски ступанинъ. Така че, погинвението на дребното селско ступанство, концентрацията на селската собственность и пролетаризирание на селското работно население сѫ неизбѣженъ законъ. Марксъ резюмира всички причини за унищожението на дребната селска собственность днесъ въ следующитѣ думи: „Причинитѣ, по които такава собственность се унищожава, показватъ ни това, което туря граници на нейното развитие. Ето ги: унищожението на селскитѣ домашни занятия, които съставляватъ нейно нормално допълнение, отъ развитието на едрата индустрия; постепенното осиромашавание и ослабвание на почвата, която се подхвърля на такава култура; присвоението отъ едритѣ землевладѣлци на общинската собственность, която на всѣкадѣ съставлява второ допълнение на дребното ступанство, и само тя дава възможность да се държи добитъкъ; съперничеството на едритѣ земледѣлчески ступанства, все едно плантаторски

---

[9]) Цит. по „Socialisme et Propriété, par Gabriel Deville, стр. 29.

или капиталистически. Подобренията въ земледѣлието, които отъ една страна водятъ следъ себе си спаданието цѣнитѣ на земледѣлческитѣ продукти, а отъ друга изискватъ едри разноски и по-изобилни вещественни условия за производство, сѫщо тъй спомагатъ за това пропадание, както това е било въ първата половина на 18-ия вѣкъ въ Англия . . . Лихварството и системата на данъцитѣ водятъ я навсѣкадѣ къмъ пропадание. Употрѣбляванието на капиталъ за купуване на земя [10]) отвлича този капиталъ отъ употрѣблението му за нейното рационално обработване. Безбройното раздробване срѣдствата на производството и раздѣлението на самитѣ производители. Извънредното распилявание на человѣческата сила. Прогресивното влошавание условията на производството и заскѫпняване срѣдствата за производство, — всичко това сѫ неизбѣжниятъ законъ на дребното землевладѣлие. За този начинъ на производство плодороднитѣ години сѫ нещастие.“ [11]).

Както въ обработвателната индустрия, капиталистътъ преди да се яви въ видъ на фабрикантъ, на предприемачъ се явява въ видъ на простъ експлоататоръ, тъй сѫщо и въ добивателната той се явява простъ експлоататоръ на земледѣлческото производство и на земледѣлческия трудъ, преди да стане сѫщи неговъ организаторъ. Концентрираната въ неговитѣ рѫцѣ земя той я раздробява на малки експлуатации, които дава подъ аренда, а главно

---

[10]) Селенитѣ много се лакомятъ да купуватъ земя, което ги вкарва въ дългове. Защо тѣ се лакомятъ къмъ земята, лесно се обяснява.

[11]) *Капиталъ*, т. III, стр. 667.

на *исполица*. Този начинъ на експлоатация особенно господствува тамъ, гдѣто индустриалното развитие е още ограничено. Но той, както видѣхме, сѫществува и въ страни, индустриално напреднали, наредъ съ капиталистическитѣ форми, както въ Франция. Както въ добивателната индустрия фабрикантитѣ намиратъ за по-износно да се обръщатъ къмъ *домашната индустрия*, тъй сѫщо и въ добивателната землевладѣлцитѣ намиратъ за по-износно да прибѣгватъ къмъ системата на *исполицата*. Но съ успѣхитѣ на индустриалното развитие тази форма на експлоатация земледѣлието и земледѣлческия трудъ отстѫпва мѣстото на капиталистическата организация. Тогава се почва массовото пролетаризирание на селското население, бѣгството му отъ селото въ града и образуванието на едрото капиталистическо земледѣлие. Обаче, не трѣбва да си представляваме работата така, че преминаванието къмъ едрото капиталистическо производство се извършва изведнажъ. Най-първо явяватъ се малки капиталистически земледѣлчески предприятия. Тѣзи предприятия встѫпятъ въ съперничество, почва се борба, въ която уцѣляватъ ония, които сѫ най-добрѣ приспособени за цельта, сѫ по-силни. Както въ добивателната индустрия по-слабитѣ предприятия се поглъщатъ отъ по-добрѣ организиранитѣ, тъй и въ земледѣлието уцѣляватъ по-силнитѣ земледѣлчески предприятия. Другитѣ неизбѣжно пропадатъ. При тази борба по-слабо организиранимѣ ступанства систематически ослабватъ. Борбата за извѣстно време тѣ поддържатъ чрезъ систематическо задължавание, което се свършва съ продаванието имъ на аукционъ, на публична продажба. Въ миналитѣ статии

видѣхме, какво грамадно количество земя е била продадена въ последно време. Тука ще приведемъ нѣколко статистически данни, отъ които може да се сѫди, въ какви грамадни размѣри расте задълженостьта на малкитѣ земледѣлчески ступанства. Въ Германия, споредъ проф. Тилъ, отъ 1886 до 1893 год. новитѣ ипотеки надминали събранитѣ ипотекарни суми съ 8,000,000 марки. Въ Франция градскитѣ и селски ипотеки се увеличили отъ 8 милиарда въ 1820 год. на 20 милиарда въ 1884 год. Въ Белгия сѫщитѣ ипотеки се увеличили отъ 84,977,000 франка въ 1860 до 211,512,161 въ 1875 година. [12]) Въ Съединенитѣ Щати числото на ипотекитѣ порастнали отъ 370,984 въ 1880 на 525,094 въ 1889, и суммата за тѣзи ипотеки се увеличила отъ 342,566,477 долара въ първата на 585,629,719 долара въ втората отъ казанитѣ години. Отъ 1880—89 ипотекитѣ на фермеритѣ биле 4,758,268 срѣщу 622,855,091 акра земя. На 1 януарий 1890 год. имало 2,303,661 фермерски ипотеки въ обща сумма 2,209,148,431 долара, които тѣжатъ върху една обработвена почва отъ 273,352,109 акра. [13]) Тази грамадна задълженость на земята, която неимовѣрно расте, се пада главно на малкитѣ земледѣлчески предприятия, извѣстни подъ името ферми. „Ипотеката води къмъ ипотека. Суммата на ипотекарнитѣ дългове е почти всѣкога по-висока отъ суммата на арендната плата, и производителтъ, който вѣрва, че намира своето спасение въ сключванието на ипотекаренъ заемъ, приготовлява си въ

---

[12]) Hubert Langedock, Le Socialisme Agraire, стр. 25.

[13]) Neue Zeit, 1894—95, № 28. Die Agrarfrage in den Vereinigten Staaten, стр. 51.

сѫщность едно положение по-мѫчно за следующитѣ години.“ [14]) При таквисъ условия исходътъ на борбата между малкитѣ земледѣлчески предприятия и едритѣ е очевиденъ. Последнитѣ побѣдяватъ първитѣ, поглъщатъ ги. Въ миналата статия показахме на редъ факти, които ни убѣдяватъ, че днесъ този процесъ върви бърже и че едно отъ следствията на този процесъ е массовото пролетаризирание на населението. Молинари, извѣстенъ економистъ и главенъ редакторъ на *Journal des Economistes,* казва: „Бѫдащето принадлежи прочее на коллективното предприятие (à l'entreprise collective), и ще дойде день, когато частното предприятие (l'entreprise individuelle) ще бѫде такава рѣдкость, както хурката или рѫчния станъ. Никой клонъ отъ индустрията, тъй сѫщо земледѣлието и свободнитѣ занятия (et les professions liberales), както индустрията и търговията, не ще може да се спаси отъ нахлуванието на тази прогресивна форма. Въпрѣки извънредното измѣнение, което тази еволюция донася, днитѣ на индивидуалната агрикултура сѫ исчетени. Намѣсто малкитѣ ферми, намѣсто раздробенитѣ ступанства на землевладѣлцитѣ ще се явятъ, въ едно бѫдаще по-близко, отколкото се мисли, обширни земледѣлчески ступанства, гдѣто работитѣ, които, отъ изнамиранието на копачката и оралото, се испълняваха съ човѣшки рѫцѣ, ще бѫдатъ економически извършвани отъ всѣкакъвъ родъ машини, гдѣто капиталътъ на ступанствата ще се смѣта съ миллиони, а управителниятъ и спомагателниятъ съставъ — съ хиляди. Земледѣлието ще бѫде тогава всецѣло таквосъ, каквото

---

[14]) Le Socialisme Agraire, par Langedock, стр. 25.

вече е на пѫть да стане въ нѣкои отъ най напреднлитѣ страни, една едра индустрия, и всички условия на селския животъ ще бѫдатъ измѣненни". [15]) Габриелъ Девиллъ, като цитира произведението — „Опитъ върху распредѣлението на богатсвата" — на главния редакторъ на списанието на Леруа Больо *l'Economiste français,* привежда изъ него между другото и следующитѣ редове: „Ние не търсимъ сега цѣра на тѣзи злини, ние отболѣзваме тѣзи искуственни причини на неравенството. Мѫчно е, безъ съмнѣние, съвсѣмъ да се унищожатъ тѣ. Самитѣ едри господари испитватъ участьта на своитѣ стари и паднали конкуренти; тѣ се измистатъ всѣки день повече отъ анонимнитѣ дружества . . . . Преобразуването на търговията, както ще видимъ въ следующата глава, макаръ и по-малко да е напреднало, отколкото въ индустрията, следва обаче въ сѫщия смисълъ, т. е. че се извършва една голѣма концентрация въ распредѣлението и въ размѣната на продуктитѣ». [16]).

Когато, обаче, казваме, че едрото капиталистическо производство побива дребното, ние искаме само да посочимъ на *тенденцията* въ земледѣлческото развитие, да посочимъ на пѫтя, въ който съвременнитѣ народи неизбѣжно влизатъ. Другъ е въпросътъ, дали едриятъ капиталъ ще успѣе да погълне окончателно дребния, или еволюцията ще мине въ социална революция, преди да бѫдатъ окончателно унищожени дребнитѣ предприятия,—за това ще поговоримъ по-долу. Което е положително,

---

[15]) G. de Molinari, l'Evolution èconomique du dixneuviéme siécle, стр. 321 (гл. *Socialisme et Propriètè*, rar G. Deville, стр. 46).

[16]) *Socialisme et Propriètè,* par Gadriel Deville, стр. 47.

обаче, то е че най-голѣмата часть отъ дребнитѣ предприятия ще бѫдатъ погълнати отъ едритѣ, и следователно, най-голѣмата часть отъ производителитѣ неизбѣжно се пролетаризира и ще бѫде пролетаризирана.

Подиръ всичко казано, нека видимъ сега, на коя степень отъ економическата еволюция се намира нашата страна. Това ще ни обясни и въпроса, който ни занимава.

ГЛАВА ПЕТА

Индустриалното развитие въ България.

Упадъкътъ на занаятитѣ и пролетаризиранието на занаятчиитѣ. — Статистическитѣ цифри. — Изследванията на Индустриално-Търговскитѣ Камари върху занаятчийството. — Новиятъ домашенъ тудъ и новото дребно производство, като продуктъ на капиталистическото развитие. — Развитието на фабричното производство и увеличение числото на фабричнитѣ работници.

По-горѣ видѣхме, че дребното производство е необходимо условие за развитието на капиталистическото. При господството на дребното производство земята и другитѣ орждия на труда биватъ раздробени, и всѣки работникъ е свободенъ владѣтель на орждията, които той самъ употрѣбява: земледѣлецътъ е собственникъ на земята, която обработва, занаятчията е собственикъ на инструмента, съ който работи. Слѣдъ освобождението България стана страна исключително на дребното производство: въ градоветѣ занаятитѣ се освободиха отъ еснафската наредба; въ селата почна разрушението на семейно-задружното и на чифлишкото ступанство, а земята се раздроби между множеството селски дребни производители. По такъвъ начинъ, България веднага следъ освобождението се намѣри при необходимото условие за развитието на капиталистическо производство.

Ако България не испитваше други влияния. щѣше, може би, да се измине дълго време, преди

тя да напустне дребниятъ начинъ на производство и, може би, щѣхме да бѫдемъ свидѣтели на едно процъвтяване на дребното занаятчийство, по-голѣмо отъ онова преди освобождението. Но Българи веднага следъ освобождението и изведнѫжъ се намѣри подъ всички ония силни влияния, за които говорихме по горѣ. Най-първо, подобрението на пѫтнитѣ съобщения, изникналитѣ нови потрѣби, образуването на непроизводителни съсловия, поддържани на гърба на работното население, разшириха размѣната, търговията. А разширението на последнята докара измѣнението на условията въ цѣлото производство. Преди всичко, ступанството изгубва предишния си характеръ; то се преобръща отъ *натурално* въ *парично*. Производството става *стокопроизводство*, и работникътъ отъ производитель на предмети, нужни за удовлетворение на собственнитѣ потрѣби, става *стокопроизводитель*. Обаче, при дребния начинъ на производство, распокѫсанитѣ стокопроизводители не могатъ да удовлетворятъ развититѣ отъ търговията потрѣбности, не могатъ да задоволятъ изискванията на разширения пазарь. Отъ туй у насъ още отъ първитѣ години следъ освобождението ризширениятъ вѫтрѣшенъ пазарь се удовлетворава главно отъ външни стоки. Естественно е, че нахлуването на последнитѣ, като предизвиква по-голѣмо разширение на размѣната, съсипа нашитѣ дребни стокопроизводители, но въ сѫщото време то натрупа извѣстенъ, доста голѣмъ капиталъ въ рѫцѣтѣ на търговцитѣ. Съ туй вече настѫпи моментътъ за пропаданието на дребно-занаятчиския начинъ на производство и за замѣстването му отъ капиталистическия.

Че у насъ голѣма часть отъ занаятитѣ е пропаднала, а другитѣ пропадатъ, въ това днесъ не може да има никакво съмнѣние. Издирвания, направени отъ правителствени учреждения, най-ясно потвърдяватъ това. Ето нѣколко статистически данни:

Градове	имало занаятчийски заведения 1876		останали 1896
София	50—60	чехларски	4—5
„	40—50	кожухарски	10—12
Пирдопъ	700—800	чекржка	20—30
„	11	обущарски	7
„	20—22	астарджийски (за авлии и др.).	2—3 [1])
Казанлжкъ	25	ножарски	3
Карлово	40	дюкмеджийски (лѣярски)	6
Калоферъ	10	чекржчийски	5
Панагюрище	100	мутафч. (за чулове, дисаги и др.)	5—6
Т.-Пазардж.	14	даракч. (за правяние дараци)	3
Сопотъ	120	басмаджийски	1
„	60—70	астарджийски	20—25 [2])

Тия цифри се отнасятъ, както виждаме, само до осѣмъ града и до нѣколко занаята отъ два района на търговскитѣ камари. За другитѣ градове и занаяти такива сравнителни цифри не се намиратъ въ докладитѣ. Обаче, отъ тѣхъ се вижда ясно, отъ една страна, какъ бърже пропадатъ занаятитѣ въ България и, отъ друга — по тѣхъ можемъ да сѫдимъ за положението на занаятитѣ и въ другитѣ

[1]) Гл. Докладъ на Софийската Търговско-Индустриална Камара. София 1898 год.

[2]) Гл. Докладъ на Пловдивската Търговско-Индустриална Камара. Пловдивъ 1897 год.

градове. «Тогасъ когато липсватъ индустриални центрове, — четемъ въ доклада на Варненската Търговска Камара, — въ района има нѣколко града като Шуменъ, Е. Джумая, Провадия, Добричъ, Айтосъ, Ямболъ и пр., които нѣкога сѫ били важни занаятчийски центрове. Тѣхното днешно положение е отъ най-незавиднитѣ. *Отъ цѣли еснавски чершии днесъ сѫ останали по двама-трима представители, които криво лѣво си боджтъ очитѣ за прехрана. Нѣщо твърдѣ обикновенно е да се срѣщне бившъ преди 20—25 години състоятеленъ занаятчия, днесъ простъ наемникъ*». [3]) Подчертанитѣ отъ насъ думи не оставатъ никакво съмнѣние, че и въ другитѣ два района на търговскитѣ камари се извършва сѫщия процесъ, който ни описватъ горѣприведенитѣ сравнителни цифри.

Въ горѣпомѣнатитѣ занаяти и градове сѫ работили до освобождението 3462 работници — занаятчии, а презъ 1896—97 год. сѫ останали само 334. Значи 3128 души занаятчии въ казанитѣ само градове сѫ напуснали занаята и сѫ се отдѣлили отъ орѫдията на труда! Въ всѣкой случай тѣзи 3128 души сѫ изгубили своята самостоятелность, като производители, и една голѣма часть отъ тѣхъ сѫ увеличили наемническата класса. Други статистически издирвания потвърждаватъ сѫщото. Въ 1888 год. въ България е имало самостоятелни занаятчии 80,622 души, а въ 1893 год, т. е. следъ *петь* години, тѣ сѫ спаднали на 74,704, т. е. намалило

---

[3]) Докладъ на Варненската Търговско-Индустриална Камара, гл. IV, стр. 82. Варна 1897 год.

имъ се числото въ петь години съ 6,643. [4]) Значи, въ единъ периодъ само отъ петь години сж пропаднали 6,643 господари занаятчии, които сж се преобърнали въ наемни работници («помощници и слуги»). Че това е тъй, ни убѣждава и голѣмото увеличение на числото на последнитѣ. Въ четиритѣ главни занаяти: шиваческия, обущарския столарския и желѣзарския (метална индустрия) на 198,228 производители се падатъ само 42,107 «самостоятелни», господари; т. е. 156,121 производители отъ тѣхъ сж наемни работници. [5]) Споредъ докладътъ на Варненската Търговска Камара отношението между числото на господаритѣ и на „слугитѣ и помощницитѣ» въ района ѝ е било следующето:

		господари	слуги и помощ.
Варненскиятъ окржгъ е ималъ	въ 1881 год.	37,749	43,208
	въ 1893 „	44,109	74,153
		+6.360	+30.945*)
Шуменскиятъ „ „	въ 1881 год.	40,794	47,710
	въ 1893 „	34,188	60,734
		−6,616	+13,024

		господари	слуги и пом.
Бургаскиятъ окржгъ е ималъ въ 1893 год. на		26,159	39844
Сливенскиятъ „ „ „ „ „ „		21,277	38968

Така че, въ Варненскиятъ окржгъ, въ периодъ отъ 12 години, числото на господаритѣ е порастъ-

[4]) Ср. „Свѣдения по економическо състояние на Княжеството. Издава Министерството на финансиитѣ София 1888“ и „Общи резултати отъ преброяние на населението въ Княжество България на 1-й Януарий 1893 година“. Сѫщо вижъ и год. I, кн. VIII на сп. „Ново Време“, стат.: „Нѣколко статистически данни по концентрацията на собственностьта у насъ“, стр. 891.

[5]) Гл. „Общи резултати“ и пр. и стр. 896 на сп. „Ново Време“, кн. VIII. год. I.

*) Съ (+) означаваме увеличението, и съ (—) намалението.

нало само съ 6,360 души, когато онова на „слугитѣ и помощницитѣ“ — съ 30,945 души! Въ Шуменския, въ сѫщия периодъ, числото на господаритѣ се намалява съ 6,616 души, а онова на «слугитѣ и помощницитѣ» пораства съ 13,024. Въ двата други окрѫга на 100 души господари се падатъ 152—153 «слуги и помощници». Какво увеличение на едната категория и какво намаление на другата сѫ станали презъ сѫщия периодъ въ двата последни окрѫга, за това нѣма данни. Но отъ процентното отношение отъ двѣтѣ категории въ двата първи окрѫга можемъ да сѫдимъ приблизително и за цѣлия районъ на Варненската Търговска Камара. «Че законътъ е билъ общъ за цѣлия районъ се види, — казва докладътъ, — отъ това обстоятелство, гдѣто процентнитѣ числа за цѣлия районъ презъ 1893 год. съвпадатъ съ тѣзи на двѣтѣ окрѫжия. Тъй господаритѣ въ района презъ 1893 год. съставляватъ 20.2%, а слугитѣ 34.5%. Много справедливо ще бѫде значи да се допустне сѫщо, че презъ 1881 год. господаритѣ сѫ съставлявали 22.7%, а слугитѣ 26.2%, и да се извади заключението, че когато числото на господаритѣ се е намалило съ 2—3% отъ общото число на населението, числото на слугитѣ се е увеличило съ 7—8%. А това значи че въ единъ периодъ отъ 12 години населението е осиромашавало съ около 10% отъ своитѣ членове [6])». Да, наистина «населението е осиромашавало» и осиромашава, т. е. занаятчиитѣ и земледѣлцитѣ пропадатъ и отъ самостоятелни производители се преобръщатъ въ наемни работници. Това ни говорятъ приведенитѣ официални цифри.

---

[6]) Докладъ и пр., стр. 32—33.

Впрочемъ, тия цифри не съвсѣмъ точно изражаватъ истината. Официалнитѣ статистики отнасятъ къмъ категорията „господари“ и такива производители, които никакъ вече не сѫ господари, а напълно зависятъ отъ господаритѣ, и трѣбва да бѫдатъ отнесени къмъ категорията на наемнитѣ работници. Най-голѣмата часть отъ нашитѣ «самостоятелни» занаятчии работятъ чужда стока—«ишлеме», работятъ стоки за търговцитѣ, отъ които на пълно зависятъ. Нѣколко примѣра, които заемаме отъ доклада на Пловдивската Търговска Камара, ще потвърдятъ казаното.

Ножарство. „Положението на производителитѣ е тежко. Понеже тѣ сѫ повечето далеко отъ копувачитѣ на тѣхната стока, посрѣдническата търговия е придобила въ тѣхната индустрия рѣшающе значение; и *понеже сами сѫ бѣдни, тѣ сѫ попаднали подъ абсолютното влияние на нѣколко търговци, които ги експлоатиратъ ужасно.* Търговцитѣ се явяватъ или като предприемачи, които раздаватъ на ножаритѣ отъ габровскитѣ колиби всичкитѣ сурови материали, за да ги изработятъ на ножове и да имъ ги повърнатъ срѣщу извѣстна нищожна заплата за труда и масторлѫка; или сѫ самостоятелни търговци, които купуватъ отъ ножаритѣ стоката имъ, изработена съ тѣхенъ суравъ материалъ. Но и въ двата случая презъ тѣхната рѫка ще мине всичката ножарска стока“ [7]).

Като говори за производството на ножоветѣ въ с. Шипка, докладътъ прибавя: „Тъй като търговията на тѣзи ножчета е въ рѫцѣтѣ пакъ на

[7]) Докладъ на Пловдивската Търг. Камара, стр. 11.

габровскятѣ ножари, излиза, че тъзи търговия е подчинена на тѣхнитѣ условия. Бѣдностьта на производителя, отъ друга страна, го хвърля въ ржцѣтѣ на търговеца. *Така щото нѣма ножарь, който да не е свързанъ съ търговеца съ вересия на стока, или съ пари въ заемъ.* При продаването на ножчетата, той не е свободенъ да ги продаде на тогова, който му дава най износни цѣни, но на тогова, който му дава суровия материалъ на вересия или пари въ заемъ. Нѣма съмнѣние, че такъвъ пазарлъкъ между кредиторъ и длъжникъ не може да бжде въ полза на послѣдния. При исплащанието стойностьта на ножоветѣ става още една спекулация въ полза на търговеца: послѣдния следъ като прихване на купената стока дългътъ на ножаря, нѣма да брои на послѣдния напълно остатъка отъ стойностьта, но ще го задължи да му направи алъшъверишъ на бакалницата, като си вземе отъ него всичко, каквото му е нужно за кжщата — газъ, масло, сапунъ, оризъ, солъ и пр. Така щото слѣдъ като прѣхване масрафътъ, ще му брои едвамъ нѣколко гроша. Разбира се, че доставката на новъ суровъ материалъ — желѣзо, стомана, рогове, тенекия, телъ — ще бжде пакъ на вересия и при расплащанието си той — ножаря — пакъ ще си отиде безъ пари. Шипченския ножарь едвамъ може да си докара единъ левъ надница, като остава вѣчно длъжникъ на търговеца". [8])

Медникарство. „Положението на майсторитѣ и особенно онова на работницитѣ е за окайване. По причина на намалението на работа, *много са-*

---

[8]) Тамъ же, стр. 12.

мостоятелни майстори сѫ били принудени да си затворятъ дюкенитѣ, за да станѫтъ работници съ надница при силнитѣ майстори или да приематъ да работятъ чужда стока, ишлеме за най-долня цѣна". [9])

Дюкмеджийство (лѣярство). „Днесь сѫ останѫли само 6 дюкеня съ по двама работника; *тѣ работятъ пръстени само за пловдивскитѣ търговци, които ги распращатъ на всѣкждѣ въ южна България.* Това ограничение на пазарьтъ и *тъзи зависимость отъ двама-трима само търговци* на пръстенчета и дивити не може да не бѫде въ най-висока степень съсипателна за самия занаятъ". [10])

Розова култура (гюлътъ). „Самото работно и производително население е бѣдно и *заробено отъ търговцитѣ съ нескончаеми и неисплатими дългове; то работи, не за да спечели, но за да се исплати, безъ обаче да може да направи това*". [11])

Гайтанджийство. „Въ Карлово, Калоферъ и Сопотъ *стотини сѣмейства се прѣхранватъ отъ работа, която имъ даватъ гайтанджиитѣ-търговци.* Но каква разлика отъ прѣхраната прѣди 10 години и отъ сегашната! Прѣди закриванието на външнитѣ пазари и прѣди въвеждането на фабрична прежда за гайтанъ, ржкодѣлното прѣдачество е било доходно занятие; една жена която е купувала вълната по 17 до 18 гроша оката, продавала я е изработена на прежда по 45 гроша оката". Така че, работницата тогава е получавала 4 — 5 гроша на день. Днесъ, обаче, тя получава само 4 гроша за три дни работа. „Съ една дума, — при-

---

[9]) Тамъ же, стр. 16; [10]) стр. 20; [11]) стр. 55;

бавя докладътъ, — *положението на прѣдачкитѣ е мизерно;* нѣма освѣнъ да ги посѣтятъ ония, които не вѣрватъ, за да се убѣдятъ въ това. Сѫщо незавидно е положението и на оня, който наблюдава чарковетѣ. *Обикновенно чарковетѣ принадлежѫтъ на частни лица, които работятъ „ишлеме“ на търговцитѣ.* Послѣднитѣ имъ даватъ прежда на ока и имъ плащатъ по 60 пари (25 ст.) за изработването на една ока гайтань“. [12])

Вълнена индустирия. „Какви размѣри има *раздаването на жени по кѫщитѣ да тъкѫтъ, съ фабрична прежда и срѣщу възнаграждение,* платове, се вижда отъ слѣдующитѣ числа: Габровскитѣ фабрики даватъ работа на 250 жени, Сливенскитѣ на 500 жени, Карлово на 60 жени, Казанлѫшката фабрика на 40 жени, Трѣвненскитѣ — на 100 жени; — всичко 950 до 1000 жени, които очакватъ работа отъ фабрикитѣ“. [13])

„*Нѣколкото търговци (на брой петь по-главни) прѣдлагатъ много низки цѣни за шаецитѣ,* по причина че сами тѣ не могѫтъ да ги продаватъ по скѫпо; тѣ купуватъ най-хубавитѣ шаеци, изработени съ мека Старо-Загорска вълна по 4, $4^1/_2$ до 5 гроша аршина (отъ 5 гроша лева). Но този аршинъ е по-голѣмъ отъ оня, съ който тѣ продаватъ; Калоферския аршинъ се нарича алибия и има 8 рупа и 1 грѣхъ; така щото търговеца има повече по единъ грѣхъ повече на аршина печалба; споредъ увѣрението на тъкачитѣ, нѣкои отъ търговцитѣ не се задоволяватъ отъ тая мѣрка, но *сами* измѣрватъ шаекътъ съ *своя* алибия и успѣвали да

[12]) Тамъ же, стр. 75.
[13]) Ibid, стр. 99.

искаратъ шаекътъ съ 1 до 2 алибии по-малко; женитѣ указватъ даже на имената на нѣкои отъ тѣзи търговци, които правятъ такава нечестна експлоатация на труда.“ [14])

Приведенитѣ примѣри ни показватъ следующитѣ три нѣща, 1) че грамадната часть отъ нашитѣ дребни занаятчии, които още сѫществуватъ, по никой начинъ не може да се отнесе къмъ категорията на самостоятелнитѣ господари, и трѣбва да се отнесе къмъ категорията на наемнитѣ работници, съ тази разлика, че положението ѝ е много по-мизерно, отколкото онова на работницитѣ, които работятъ въ фабрикитѣ; 2) че и у насъ, както и въ всички други страни, търговецътъ е, който се явява на чело на модерното производство и неговъ организаторъ, и 3) че капиталистическитѣ форми на производството и у насъ се съпровождатъ съ сѫщитѣ явления, както и въ другитѣ страни, т. е. тѣ и у насъ създаватъ *новия домашенъ трудъ, новото дребно производство,* което се явява за капитала средство за безконтролна и най-безчестна експлоатация на труда.

И тъй, ясно е, че нашитѣ занаяти пропаватъ, че занаятчиитѣ се пролетаризиратъ и че, изобщо, дребно-занаятчийската класа се преобръща въ наемническа класа.

Обаче, пита се: намѣсто дребното производство, явява ли се ново, т. е. замѣства ли се то отъ капиталистическото? Ако наистина последното измѣства първото, тогава трѣбва да се развива фабричното производство, а съ него заедно да се

[14]) Ibid., стр. 101.

увеличава и числото на фабричнитѣ работници. Да видимъ, какво ни говоратъ фактитѣ.

Споредъ отчета по индустрията въ България до края на 1897 г., издаденъ отъ Министерството на Търговията и Земледѣлието, въ България е имало:

	фабрики и работилници	работници	вложенъ капиталъ	производство
въ 1894 год.	501	5,732	34,201,757 лева	30,562,142
въ 1897 год.	566	6.732	37.201,757 „	неизвѣстно
въ 3 години	+65	+1,000	+3,000,000 „	неизвѣстно

Значи, въ единъ периодъ отъ три години числото на фабрикитѣ и индустриалнитѣ работилници се е увеличило на 65, на работницитѣ съ 1000 души, вложения капиталъ съ 3,000,000 лева. Тоя последния е вложенъ само въ постройки и машини, когато въ 34, 201,757 лева, вложенъ въ 501 фабрики и работилници, влиза и обръщателния капиталъ. Но освѣнъ горнитѣ индустриални заведения отъ началото на 1895 до края на 1898 год. сж дадени концесии, съгласно закона за насърдчение на мѣстната индустрия, за 16 нови фабрики, а именно: *една* за циментъ и хидравлическа варь; *двѣ* за захаръ; *двѣ* за памучни прежди; *една* за хартия; *три* за стъкла и за стъклени издѣлия; *двѣ* за мукави; *три* за стеаринъ, стеаринови свѣщи и маргаринъ; *двѣ* за кибритъ — фосфоренъ и безфосфоренъ. Стойностьта на постройкитѣ и инсталациитѣ, за построяване на фабрикитѣ, съгласно условията на концесиитѣ, струватъ около 7,000,000 лева. По сжщия законъ, безъ право на районъ, министерството е дало позволение за построяване и на следующитѣ фабрики: за рафинирание на петролеумъ въ Варна и Бургасъ; за коля, вагони, топове

и други; за желѣзни издѣлия; за кожи и екстракти за кожи; за една дъскорѣзница. [15])

Както виждаме, фабричното производство бърже се увеличава и особенно бърже се развива то отъ 1894 год. насамъ, т. е. тъкмо въ периода, когато се съзна, че дребното занаятчийско производство пропада. Въ сѫщото време увеличава се, естественно, и числото на фабричнитѣ работници. Обаче, въ числото на последнитѣ, показано отъ отчета, не влиза числото на работницитѣ, заето съ домашенъ трудъ, но сѫществуването на които, както видѣхме, напълно зависи отъ фабрикитѣ и които сѫ сѫщо такива фабрични наемници, както и ония, които работятъ въ фабрикитѣ, особенно въ текстилнитѣ фабрики. Подирѣ, въ числото на индустриалнитѣ заведения не влизатъ минитѣ и рудницитѣ, въ които работи едно солидно число работници. Но най-важно е да се забелѣжи, че посочената отъ отчета на министерството цифра за фабричнитѣ работници у насъ е съвършенно не съотвѣтна съ дѣйствителностьта. Споредъ едно мое изследвание, печатано въ сп. „День“ още презъ 1892 год., въ фабрикитѣ въ Габрово, Трѣвна, Казанлѫкъ, Карлово, Сливенъ и Самоковъ числото на работницитѣ, експлоатирани отъ тѣхъ, възлиза на повече отъ 6,000 души. [16]) Очевидно е, че сведенията на министерството за числото на работницитѣ, заети въ нашитѣ фабрики и индустриални работилници, сѫ невѣрни и че числото имъ е много по-голѣмо, може би, три и четири пѫти по-голѣмо, отъ посоченото въ отчета за нашата индустрия.

---

[15]) Гл. Списание на Българското Икономическо Дружество, год. II, кн. 6—7, стр. 325.

[16]) Гл. „День“, год. II, кн. III и IV, стр. 208.

Най-сетнѣ, въ посоченото отъ министерството число не влизатъ работницитѣ, които сѫ заети въ открититѣ вече нови фабрики следъ 1897 година, както въ захарната, кибритената, памучната и др. Както и да е, но ясно е, като день, че дребното производство се измѣства отъ едрото, отъ фабричното, че въ *обработвателната индустрия* въ България господствующа система става фабричната, че се концентрират капиталитѣ, собственостьта и орѫдията на производството въ по-малко рѫцѣ, че занаятчийската класа се пролетаризира и че фабричния пролетариатъ се увеличава.

Истина е, че старото дребно занаятчийство, макаръ и въ крайно мизерно положение, сѫществува още, особено въ вѫтрѣшнитѣ градове, и че фабричната система и у насъ създава ново дребно занаятчийство, *нова домашна индустрия*. Но, първо, тука е важна *тенденцията* въ економическото развитие; важното е, че фабричната система става господствующа. Второ, съ разширението на пѫтнитѣ съобщения, т. е. съ прокарването на желѣзнопѫтната мрѣжа, господството на фабричната система се усилва. А еднажъ станала господствующа, тя окончателно съсипва старото дребно занаятчийство. Новата домашна индустрия, която нагледъ иди да замѣсти старата домашна и дребна занаятчийска индустрия, тя е предварително необходимо основание за усилването на фабричната система. Навредъ, гдѣто капиталистическия начинъ на производство се развива, той създава новата дребна индустрия, като предварителна необходима форма на експлоатацията на труда въ интереса на капитала, необходима за ръста му. Голѣмата врява, която се дига

около въпроса за развитието на занаятитѣ и дребно-занаятчийската индустрия отъ нашитѣ буржуазни економисти, не е нищо друго, освѣнъ най-добъръ признакъ, че капиталистическиятъ начинъ на производство въ България намѣри своитѣ основания, почувствува подъ себе си здрава почва и е въ пжтя на своето естественно развитие.

И тъй, въпрѣки неоснователнитѣ твърдения на Минцесовци, Деборовци и concortes и за тѣхно найголѣмо огорчение, „Марксовата теория за еволуцията“ напълно се потвърдява и на економическото развитие въ България. Въ нашата обработвателна индустрия, т. е. въ нашето занаятчийство, става цѣлия оня процесъ, за който ни говори Марксъ. Да видимъ още, въ какво положение се намира нашата *добивателна индустрия,* т. е. земледѣлческата.

ГЛАВА ШЕСТА

Земледѣлческиятъ въпросъ въ България.

Освобождението и революцията въ земледѣлческото производство. — Преобръщанието на България въ дребно-земледѣлческа страна и селското ступанство отъ натурално въ парично. — Пропаданието на дребното земледѣлческо производство и намалението на собственницитѣ ступани. — Пролетаризиранието на селенитѣ. — Концентрацията на земята и формитѣ на експлоатацията ѝ. — Образуванието на новото чифлишко и капиталистическото земледѣлческо производство. — Потвърждението на Марксовата теория.

Следъ освобождението почнува се въ България едно коренно измѣнение въ обществениитѣ отношения, вследствие революцията въ начинитѣ на производството. По горѣ видѣхме, какви отношения се създаватъ въ областьта на *обработвателната индустрия*. Тука ще се занимаемъ съ обществениитѣ отношения, които изникватъ въ земледѣлческото ступанство. Като пристѫпяме къмъ този въпросъ, бързаме да се признаемъ въ една голѣма мѫчнотия, която ни се испрѣчва при изследването на економическитѣ явления въ България. Мѫчнотията се състои въ туй, че нѣма у насъ сгрупирани статистически сведения. Както знаемъ, последнитѣ сѫ не само оскѫдни и непълни, но и расхвърлени, и изследователтъ трѣбва да ги събира и групира самъ. Тази работа не е лесна, особено въ земледѣлческия въпросъ, който е много по-сложенъ и явленията по сплетени, отколкото въпросътъ за обработвателната индустрия. Ако статистическитѣ сведения за последната сѫ оскѫдни, то, се разбира, тѣ сѫ още по-

оскждни по земледѣлческия въпросъ. Впрочемъ, трѣбва да се има предъ видъ, че нашата цель не е да пишемъ подробенъ очеркъ по земледѣлческия въпросъ у насъ, а е, като покажемъ несъстоятелностьта на оборванията, които се правятъ на социализма у насъ, да установимъ посоката на економическото развитие на нашата страна. А за тая цель статистическитѣ сведения, които располагаме и които ще приведеме, сж достатъчни.

Въ земледѣлческото производство у насъ следъ освобождението става сжщинска революция. Преди освобождението въ него господствуваше семейно-задружната и чифлишката система. При нея земята е била въ ржцѣтѣ или на чифликчиитѣ, които обикновенно сж биле турцитѣ, или е била владѣние на семейнитѣ дружини, които сж я обработвали и сж се ползували отъ продуктитѣ колективно. Чифлишкитѣ ступанства въ турско време се основаваха на едни отношения, които сж близки до ония на крепостничеството. Къмъ едни отъ тѣхъ сж бивали прикрепени по нѣколко села, които биле длъжни да обработватъ чифлишкитѣ земи на беюветѣ и пашитѣ „ангария". Други чифликчии сж раздавали земята на селското работно население да я обработва на исполица, но обикновенно на „кесимъ", при което „кесимджията" се свързвалъ съ всевъзможни задължения спрямо землевладѣлеца. [1]) Семейно-задружното селско ступанство представляваше едро земледѣлческо, основано на колективния трудъ и на колективното владѣние орждията на труда и

[1]) Гл. *Макушевъ*, Виды прѣпостничества въ Болгаріи въ турецкое время. Москва 1878 год. Вижъ и *К. Иречекъ*, Исторія Болгаръ. Одесса 1877 год.

на колективното ползуване отъ продуктитѣ. Изобщо, до освобождението въ земледѣлческото производство господствуваше системата на *натуралното ступанство,* при което размѣната е имала второстепенно значение, а паричната размѣна съвсѣмъ ничтожно. Семейно-задружното ступанство представляваше една колективна единица, която сама е удовлетворявала почти всички свои нужди. Чифлишкитѣ ступанства, обработвани съ примитивни начини, служиха сѫщо главно за удовлетворение нуждитѣ на владѣлцитѣ имъ, на тѣхнитѣ свити и хареми. Естественно е, че при тѣзи форми на землевладѣнието и на производството паричната размѣна не може да сѫществува и да се развива.

Следъ освобождението, обаче, почти нищо не остава отъ старитѣ форми на владение и начини на производство. Най-първо пропада чифлишкото ступанство. Едни отъ чифлишкитѣ земи бидоха още при самото освобождение завладѣни отъ селенитѣ и градскитѣ жители, други, останали безъ ступани, вследствие избѣгването на беюветѣ и пашитѣ, бидоха обявени държавна собственость, трети държавата откупи отъ чифликчиитѣ и ги продаде на селското население, както напримѣръ въ Кюстендилско. [2]) Отъ друга страна, още отъ първитѣ години на освобождението почнува се разлаганието на семейно-задружното ступанство. Разлаганието на последното е вървѣло отъ освобождението насамъ тъй crescendo, че днесь то е на окончателно изчезване. [3]) Споредъ сведенията, събрани отъ коми-

---

[2]) Гл. Докладъ на Комисията по изследване на въпроса за чифлишкитѣ земи въ Кюстендилско „Държавенъ вѣстникъ" за 1880 г.

[3]) Гл. Моитѣ статии „Литературни бѣлѣжки" сп. „День", год. II кн. III и IV.

сията, избрана отъ IV Конгресъ на Работническата Социалъ-демократическа Партия, за изучвание земледѣлческия въпросъ въ България, 64 села, отъ най-различни мѣста на България, изъ които сѫ дадени сведения, въ 43 села семейно-задружното ступанство съвсѣмъ е изчезнало, въ 19 е на изчезвание, като се срѣща на 100 — 150 кѫщи отъ 2 до 5 ступанства и само въ двѣ села се срѣща въ повече ступанства, но и въ тѣхъ то явно отива къмъ разложение.[4]) Тѣ въ сѫщность и не сѫ такива семейно-задружни ступанства, каквито бѣха до освобождението; тѣ сѫ селски домакинства, които се състоятъ отъ баща и синове и едни отъ които се распадатъ веднага следъ смъртьта на бащата, а други даже при живота на последния. Изобщо семейно-задружното ступанство днесъ бърже се разлага, което се признава и отъ буржуазнитѣ изследователи.[5]) Ако тукъ-тамъ още се срѣща, това подтвърдява само онази истина, че дълго време следъ разложението на старитѣ форми на владѣние и начини на производство остатъци отъ тѣхъ продължаватъ да сѫществуватъ въ мѣстности, затѫнтени, отдалечени отъ пѫтнитѣ съобщения и вследствие

[4]) За жалость, Анкетната Комисия на Работническата Социалъ-демократическа Партия не можа да довърши своитѣ изследвания, поради голѣмитѣ мѫчнотии, които представлява таквосъ изучвание. Главното е, че партията нѣма на всѣкадѣ по селата свои организации и, особенно, лица, достатъчно подготвени и опитни за събирането на нужнитѣ сведения. Поради това, полученитѣ сведения сѫ непълни, на много въпроси лицата, до които комисията е испратила въпросника, не сѫ отговорили и, кѫсо казано, излѣзе, че по такъвъ начинъ е невъзможно да се направи една анкета по земледѣлческия въпросъ у насъ толкосъ удовлетворителна, щото да има смисълъ продължението ѝ. При всичко това, нѣкои отъ полученитѣ сведения сѫ интересни и тука ще се възползуваме отъ тѣхъ.

[5]) Гл. „Думи и Дѣла“ отъ Ив. Ев. Гешовъ, статията за „Земледѣлческитѣ задруги въ България“.

на това бавно засѣгвани отъ новитѣ растящи влияния. Но и тѣзи остатъци веднага изчезватъ, щомъ се вмѫкнатъ въ мрѣжата на пѫтнитѣ съобщения и особенно на желѣзнопѫтнитѣ. Нашата страна е малка, селата сѫ на близки разстояния едно отъ друго и отъ градскитѣ центрове, та за туй влиянията на новитѣ економически явления лесно се предаватъ, особено съ разширението на желѣзнопѫтнитѣ линии. Съ разширението на последнитѣ неизбѣжно изчезватъ и последнитѣ остатъци отъ старата семейно-задружва система.

Съ унищожението на чифлишкото и семейно-задружното ступанства България стана страна чисто дребно-земледѣлческа. Земята се освободи отъ старитѣ връзки и стана свободно владѣние на дребнитѣ производители. Голѣмитѣ и колективни ступанства се разпаднаха на множество дребни. Економическата еволюция не се спрѣ, обаче, на туй. Както видѣхме по-горѣ, дребното производство е необходимо предварително условие за развитието на капиталистическото. То, дребното производство, само носи въ себе си елементитѣ на собственото си разрушение и при извѣстна степень на развитието се унищожава. Ние по-горѣ видѣхме, какви голѣми слабости съдържа въ себи си дребното производство, които сѫ причина на неговото разрушение. Безъ да повтаряме казаното вече, тука ще спомѣнемъ, че у насъ следъ пропаданието на старитѣ форми въ земледѣлческото производство земята се раздроби на много малки ступанства. Найважното е, че при дребния начинъ на производство въ земледѣлието земята все повече и повече се раздробява на микроскопически парчета, даже не

сгрупирани, а расхвърляни на далечни растояния. По тази причина селскитѣ дребни ступанства все повече отслабватъ. Отслабването на дребнитѣ селски ступанства ги прави вече неспособни да удовлетворяватъ собственнитѣ си нужди и нуждитѣ на ступанитѣ съ собствени срѣдства, а ги кара все повече да прибѣгватъ до размѣната и главно до паричната размѣна. При тази степень на развитие паритѣ ставатъ необходими за дребнитѣ селски ступани, паричнитѣ срѣдства играятъ вече главна роля въ селското ступанство. Но селскиятъ ступанинъ може да добие пари само чрезъ размѣна на своитѣ продукти за тѣхъ. По такъвъ съвършенно естественъ начинъ дребното земледѣлческо ступанство у насъ отъ *натурално* се преобърща въ *размѣнно*, т. е. въ *скотово*, при което дребниятъ производитель произвожда не за непосрѣдственно удовлетворение на своитѣ нужди, а за размѣна. При раздробяването на селскитѣ ступанства, което е неизбѣжно при дребния начинъ на производство, тѣ вече не могатъ да изработватъ всички необходими за селскитѣ домакинства предмети; повечето отъ тѣхъ трѣбва неизбѣжно да ги добиватъ чрезъ размѣна, като продаватъ една часть отъ земледѣлческитѣ си продукти, която часть толкова по-голѣма става, колкото повече ослабватъ ступанствата. Съ други думи, систематическото ослабване на селскитѣ ступанства, неизбѣжно при дребния начинъ на производство, все повече ги преобръща въ производители на стоки. Но отъ този моментъ се почва пропаданието му. Економическата еволюция отново революционизира производството.

Описаната еволюция би била много по бавна, ако не влияха други силни фактори върху хода ѝ. Но както видѣхме, единъ отъ тѣзи силни фактори, се явява държавата. У насъ последнята още отъ самото си основание се явява едно размѣнно ступанство, за което паричнитѣ срѣдства сѫ най-важни отъ всичко. Най-голѣмата часть отъ тѣхъ тя ги взема отъ земледѣлческото население. Нашата държава взима данъкъ върху земята и сградитѣ повече отъ 20,000,000 лева. Раздѣлени тѣзи 20,000,000 лева на 400,000 самостоятелни стопанства, колкото днесъ сѫ останали, то се получава, че всѣко ступанство трѣбва да плаща по 50 лева на година данъкъ само върху земята и сградитѣ. А за да се искаратъ 50 лева потрѣбни сѫ 10 — 12 уврата земя. Но у насъ, вследствие раздробванието на земята, селскитѣ ступанства не могатъ да иматъ повече отъ това количество земя. Ясно е, че тѣзи ступанства сѫ принудени отъ нашата държава да продаватъ продуктитѣ си за удовлетворение на исканията ѝ. По такъвъ начинъ, нашата държава, съ всички свои учреждения, се явява оня силенъ факторъ, който кара нашето селско ступанство да се преобръща въ размѣнно, въ стоково. Къмъ него се прибавятъ и други силни фактори. Ние вече видѣхме, какво е влиянието на желѣзницитѣ и на фабричното предилно-тъкачно производство върху дребното земледѣлческо производство. Но еднажъ станало стоково, дребното земледѣлческо производство захваща да пропада.

Не се измипаха нито десеть години отъ освобождението и вече, поради казанитѣ причини, у насъ се почна пропаданието на земледѣлческото

население и концентрирането на земята въ помалко рѫцѣ и въ по-едри ступанства. И наистина, споредъ изследванията на Леона Ламушъ, основани на официални български сведения, комбинирани съ ония на „Резултати отъ преброяването“ въ 1893 год., въ България е имало самостоятелни ступани собственници:

въ 1888 год.	529,779	души
„ 1893 „	416,199	„
	— 113,580	„ [6])

Така, че въ единъ периодъ само отъ *петь години* числото на собственницитѣ ступани се е намалило съ 113,580, т. е. съ 21.5%. Очевидно е, че най-голѣмата часть отъ тѣхъ сѫ се преобърнали въ несобственници, сѫ увеличили числото на ратаитѣ, на наемническата класа. Това се потвърдява и отъ факта, че за двѣ години числото на «слугитѣ и помощницитѣ» въ земледѣлието се е увеличило на 26.2%. И наистина, „слуги и помощници“ е имало:

въ 1891 год.	715,368	души [7])
„ 1893 „	955,285	„ [8])
	+ 239,917	„

Това, отъ една страна, намаление числото на самостоятелнитѣ ступани, а отъ друга—увеличение числото на несамостоятелнитѣ, на „слугитѣ и помощницитѣ“, ясно свидѣтелствуватъ, че земята се

[6]) гл. La Bulgarie dans le passé et le present, p. 307.

[7]) гл. Ламушъ, цитираното мѣсто. [8]) „Статистически изслѣдвания върху земледѣлческитѣ и скотовъдскитѣ богатства въ България и главнитѣ земледѣлчески страни въ свѣта възъ основа на официални документи“, отъ П. Германовъ. София 1897.

концентрира въ по-малко ржцѣ, че пропадатъ дребнитѣ ступанства и се образуватъ по-голѣми, въ които числото на „слугитѣ и помощницитѣ“ расте. Съ други думи, като сравняваме горѣприведенитѣ цифри, по косвенъ начинъ се убеждаваме, че голѣма часть отъ селското население бърже се обезземява и се пролетаризира, а селската собственность се концентрира. Но има данни, които ни говорятъ и направо за сжщитѣ явления.

Въ Ломския окржгъ презъ 1894—95 е имало:

безземелни	2625 сем.	или 12%
съ 1—10 декара земя	2445 „	„ 11.2%
всичко . .	5070 „	„ 23.2% [9])

Въ Шуменския окржгъ презъ 1895—96 е имало:

безземелни	19%
отъ 1—5 декаря	24%
„ 5—10 „	27.8%
„ 10—20 «	22.5%
всичко . . .	93.3%

Въ семейства, тѣ съставляватъ следующето распредѣление:

първата категория	6450
тритѣ други	25,085
всичко . . .	31,535 [10])

По-горѣ видѣхме, че едно селско ступанство, за да заплати само данъка върху земята и сградитѣ, трѣбва да обработва 12 уврата земя. Едно

---

[9]) гл. „Изложение за състоянието на Ломския окржгъ презъ 1894—95“, и моята статия: „Нѣколко бѣлѣжки върху земледѣлческия въпросъ у насъ“, въ „Ново Време“, год. I, кн. I.

[10]) гл. Изложение за състоянието на Шуменския окржгъ за 1895—96 и сжщата статия въ сжщата кн. на „Ново Време“.

селско семейство, което обработва 80 уврата земя съ 5 работника, не може да искара нито единъ левъ на день за цѣло семейство.[10]) Споредъ изчисленията на Ломския окржженъ управитель, селски ступанинъ, който обработва 100 декара земя, гладува[11]). Отъ тѣзи данни ни става ясно, че освѣнъ 12% съвсѣмъ обезземени семейства въ Ломско, 19% въ Шуменско, има 11,2% семейства, които владѣятъ само по 1—10 декара земя въ Ломско и 47.3% семейства, които владѣятъ само по 1—20 декара въ Шуменско. Ако селски семейства съ 100 декара земя гладуватъ, то семейства съ по 1—10 декара очевидно сж пропаднали ступанства. Нѣмаме данни за последнитѣ години, но можемъ сигуръ да кажемъ, че тѣ вече сж обезземелени. Така че, съ пълно право можемъ да смѣтаме, че въ Ломско обезземеленитѣ семейства, сж 23,2%, а въ Шуменско 93,3% отъ земледѣлческитѣ семейства.

Въ Ловчанския окржгъ населението на селата: Владаня, Смочинъ, Зълково, Продимчецъ, Умаровци, Скобелево, Иоглавъ „и други още нѣкой" е „изцѣло" и „окончателно" обезземелено отъ лихваритѣ.[12])

Въ Видинския окржгъ населението на с. Гънзово е цѣло обезземелено отъ нѣколко души лихвари. Сжщата участь е очаквала и другитѣ села.[13]) „Презъ отчетната година кассата е станала владѣ-

---

[10]) „Думи и Дѣла", отъ Ив. Ев. Гешовъ, стр. 191

[11]) Гл. цитираното изложение и статия „Нѣколко бележки върху земледѣлческия въпросъ у насъ", стр. 64.

[12]) Гл. Изложение за състоянието на Ловчанското окржжие презъ 1896—97 год., стр. 76.

[13]) Изложение за състоянието на Видинското окржжие презъ 1895—96.

телка на движими и недвижими имоти за суммата 7452 л. 06 с. Това явление е много неприятно, толкосъ повече, ако кассата започне по-енергически да преследва своитѣ длъжници и усвоява имотитѣ имъ за вземанията си има се опастность да се превърне отъ кредитно учреждение въ голѣмъ собственникъ на недвижими имоти".[14])

Въ Т. Пазарджийския окржгъ. „Отъ лихваритѣ най-главенъ, най кой е испъкналъ на лице още отъ врѣме, той е *Михалаки Пожарчето*. Дѣятелностьта на този господинъ заслужава да се опише. Така, въ с. Сарая той продалъ около 30 кжщи и около 300 декари лозя и ниви; въ с. Хаджилий — 30 кжщи; въ с. Динката — 20 кжщи и около 400 декари лозя и ниви. Сжщото е и въ селата: Згарлий, Черногорево, Балдвовъ, Кавакъ-дере.. Димитръ Димовъ бакалинъ, лихварь почти на цѣлото Пищигово нивитѣ, лозята и кжщитѣ е отнелъ. *Хаджи Митю*, бакалинъ и лихварь, той пъкъ е завързалъ с. Конарето.... И много други лихвари има, които сж заловили отодвъднитѣ — Маричнитѣ села.... Подиръ горѣказаното *не остава друго на селенитѣ освѣнъ да бѣгатъ по градоветѣ, да тръсятъ тамъ прехрана. Преселванието на селенитѣ въ градоветѣ е голѣмо, особенно отъ преди двѣ години постоянно се втичатъ отъ околнитѣ села селени въ градътъ за работа.* Отъ Хаджилий, Ерелий, Кепелий, отъ Лесичово цѣняватъ се слуги. Отъ Ихтиманско — сжщо".[15])

---

[14]) Изложение за състоянието на Видинското окржжие презъ 1896—97, стр. 47.

[15]) Гл. „Кореспонденция отъ Т. Пазарджикъ" въ „Ново Време", год. II. кн. IV. стр. 422.

Въ Хасковския окржгъ. Отъ село Мюселимъ, Борисовградска околия, като говорятъ за причинитѣ на задължаването на населението, пишатъ: „Но какъ мислите, тия пари готови ли ги имали селенитѣ? — Не, тѣ сж ги вземали съ лихва отъ Ст. П. Поповъ отъ Борисовградъ и отъ Пловдивъ Станимака и Чирпанъ. Лихвата е била 36%, 48% и 72%. И при такава лихва, мислите ли, че селенитѣ сж се исплатили? — Не. Зарадъ тия пари отъ 8700 декара ниви, които притежава селото, 12% сж продадени по секвестръ отъ горѣспомѣнатитѣ лихвари и сж присвоени. Обаче, длъжницитѣ пакъ не исплатени. Тогава 38% отъ тия длъжници сж ипотекирали имотитѣ, отъ което число само $^1/_4$ сж се исплатили напълно, $^3/_4$ отъ тѣхъ си остават недоплатили. А лихвитѣ продължаватъ да се трупатъ. Вслѣдствие на това постоянно ставатъ секвестри, които отчуждаватъ земитѣ отъ селенитѣ и отиватъ въ ржцѣтѣ на Ст. П. Поповъ и С-іе. И сегъ около 15 семейства сж безземелни съвършенно; отъ тѣхъ 6 сж преселени въ разни села да се препитаватъ; едни сж ратаи-наемници при чифлика на Хр. Златаревъ отъ Хасково, другитѣ сж ратаи било въ селото ни, било въ други села".[16]) Въ сжщото положение се намирали и селата отъ сжщата околия: Юртчий, Дюнсюзь-гьоль, Козъ-Бунаръ и т. н.

Въ Варненския окржгъ. Лихварството нигдѣ въ България не е тъй распространенно, както въ Варненския окржгъ. Лихвата въ този окржгъ е достигала до 300% и 400%[17]). „Широко распрост-

---

[16]) Изъ материалитѣ на Анкетата на Работническата Соц.-Демокр. партия.

[17]) Гл. Земледѣлческий въпросъ отъ П. Габе. 1892 год.

раненото лихварство въ Добрическата, Балчишката и др. околии отъ Района всѣкога презъ послѣднитѣ 40 години е било прѣдметъ на особно внимание отъ страна на властитѣ. Всички мѣрки за неговото искоренявание сѫ останали пусти".[18]) Давнишното безбожно лихварство отдавна е пролетаризирало земледѣлческото население и е концентрирало земята въ рѫцѣтѣ на малцина. Варненскиятъ окрѫгъ днесъ е окрѫгъ на едрото землевладѣние. Въ с. Сердименъ, Владимировска община, Добричшка околия, само единъ землевладѣлецъ притежава 1421·7 декара ниви[19]). Въ Балчишка околия земята е още повече концентрирана въ голѣми владѣния отъ 1000 до 5000 декари.[20]) Сѫщото се потвърдява и отъ числото на „прехвърленията" недвижими имоти въ Варненския окрѫгъ презъ 1894—96 год.

въ 1894	сѫ	биле	прехвърлени	66568	декари[21])
„ 1896	„	„	„	167537	„

Като имаме предъ видъ, че обикновенно се продаватъ имотитѣ на селското население отъ лихвари, земледѣлческитѣ каси и банкитѣ, то тѣзи „прехвърляния" на недвижимитѣ имоти въ най-голѣмата си часть сѫ просто продажба на селскитѣ ниви и лозя.

---

[18]) Докладъ на Варненската Търговско-Ингустриална Камара презъ 1896, стр. 50.

[19]) Изъ материалитѣ на Анкетата на Работнич. Соц.-демокр. Партия. Вижъ за сѫщото и Докладъ на Варненската Търг.-Инд. Камара, презъ 1886 год., стр. 50.

[20]) Изъ материалитѣ на Анкетата на Раб. Соц.-дем. Партия;

[21]) Докладъ на Варн. Т. Ин. Камара, стр. 45.;

Въ Бургазския окржгъ. Въ с. Гирдилий, Карнобатска околия, двама земледѣлци притежаватъ 8—10 хиляди декара ниви.[22])

Въ Плѣвенския окржгъ. „**Крушовица** — село отъ 230 кжщи и 1565 жители. Дългъ къмъ касата около 40,000 лева, къмъ дружества—50,000 л. и къмъ частни лица (лихвари) — 90,000 л.; всичко дългъ 180,000 л. Работна земя 10,547 декара съ срѣдня приставска продажна цѣна 2—3 лева. Въ това село почти половината отъ имотитѣ сж подъ запоръ, а други продадени отъ лихвари.

„**Долни Джбникъ** — село отъ 250 кжщи и 2040 жители. Работна земя 26,140 декара. Дългъ къмъ касата 36,715 лева, къмъ частни дружества — 7000 и къмъ частни лица — 150,000 лева, или всичко дългъ — 193,715. Приставска продажна цѣна 5—8 лева.

„**Блъсничѐво** — село отъ 250 кжщи и 1800 жители. Работна земя 8300 декара. А срѣщу този имотъ единъ дългъ отъ 200,000 лева. Приставска продажна цѣна 3 лева".

„Въ сжщото положение, споредъ свѣденията на в. «Земледѣлческа Защита», се намирали почти всичкитѣ сега въ Плѣвенската околия."[23])

Въ Свищовския окржгъ имаме работа съ сжщитѣ явления. «Забѣлѣзва се, че продажбитѣ на земи, по доброволно съгласие, се разредява, когато пъкъ продажбитѣ по сждебенъ редъ за исплащание на дългове все повече и повече се усил-

---

[22]) Изъ материалитѣ на Анкетата на Работн. Соц.-демократич. Партия.

[23]) Изъ в. „Земледѣлческа Защита," издаванъ въ Плѣвенъ; цитирано е отъ в. „Работнически вѣстникъ," год. III, брой 7.

ватъ. Този начинъ на дѣйствие ще докара слѣдъ време, ако по законодателенъ редъ не се спрѣ, едно промѣнение въ земледѣлческия животъ. *Малкитѣ (дребнитѣ) земледѣлци по селата, както е вече почнато ще останатъ безъ собственна земя и ще почнатъ да обработватъ подъ наемъ земитѣ на разни търговци и кръчмари, които по единъ доста лекъ начинъ ще завладѣятъ голѣми количества земи.»*[24]) При всичко че «изложението» въ подчеркнатитѣ отъ насъ думи говори предпазливо и условно, обаче въ него се признава, че е „почнато" обезземяването на селското население въ Свищовско и концентрацията на земята. Това се вижда и отъ факта, че въ Свищовско има вече 7 едри землевладѣния или чифлици.[25])

Горѣприведенитѣ данни, които се отнасятъ до най-различни крайща и окржжни на България, ясно ни показватъ, че въ цѣлата страна се извършва единъ общъ процесъ, а именно: дребнитѣ земледѣлчески ступанства пропадатъ, земледѣлческото население се обезземелва и пролетаризира и че земята се концентрира въ по-малко ржцѣ. Но пита се: като се концентрира земята въ по-малко ржцѣ, концентрира ли се, или по-вѣрно, капитализира ли се земледѣлческото производство у насъ, т. е. на

---

[24]) Изложение за състоянието на Свищовското окржжие прѣзъ 1897 — 98 год., стр. 16; [24]) idem. стр. 15. [25]) idem. стр. 15.

Споредъ смѣтанията на бившия министръ и управляющи Министерството на Земледѣлието и Търговията Ив. Ев. Гешовъ, земледѣлческото население въ България дължи само на лихвари 91 милионъ лева. Раздѣленъ този дългъ на 400 хиляди ступанства, ще се получи, че всѣко ступанство дължи по 225 лева само на лихвари. Но както се вижда отъ горнитѣ примѣри и както е извѣстно добрѣ, земледѣлцитѣ дължатъ и на каситѣ, на частнитѣ дружества и банкитѣ (гл. „Думи и Дѣла," отъ Ив. Ев. Гешовъ. стр. 209).

мѣстото на дребното земледѣлие, явява ли се ново, едро? Да видимъ какво ни казватъ фактитѣ.

Споредъ „Резултати отъ преброяване на населението“, въ България е имало въ 1893 година **48 чифликчии**. Ако смѣтаме, че всѣки чифликчия е и ступанинъ само на единъ чифликъ, то ще излѣзе, че отъ 1893 год. насамъ чифлицитѣ се увеличиха. Въ сѫщата статистика е показано, че въ 1893 год. въ Свищовски окрѫгъ е имало единъ чифликъ, когато споредъ „изложението“ за състоянието на тоя окрѫгъ въ 1897—98 год. има 6 чифлика въ Свищовската околия и единъ чифликъ въ Никополската. Значи, въ Свищовския окрѫгъ се увеличиха чифлицитѣ въ петь години отъ 1—7, т. е. съ 6 чифлика. Въ статистиката за населението не е показано нито единъ чифликъ въ Добричската околия, Варненски окрѫгъ, когато докладътъ на Варненската Търговско-Индустриална Камара ни говори за «голѣми имения» въ тази околия, които си набавятъ разни земледѣлчески машини. Споредъ сѫщата статистика, въ Старо-Загорско въ 1893 год. е нѣмало чифлици, когато ние знаемъ, че тамъ ги има нѣколко и че въ 1898 год. единъ извѣстенъ Старо-Загорски фабрикантъ на коняци е придобилъ чрезъ продажба единъ голѣмъ чифликъ. Сѫщо въ Т.-Пазарджийско статистиката не отбелѣзва никакви чифлици, когато тамъ до града Пазарджикъ има единъ извѣстенъ чифликъ. Изобщо, числото на чифлицитѣ е порастнало много отъ 1893 год. насамъ.

Така че, България отъ дребно-земледѣлческа страна въ началото на освобождението, днесъ става страна на чифлишкото ступанство, и не само на

простото старомодно чифлишко ступанство, а на модерното, на капиталистическото земедѣлие. Че у насъ на мѣстото на съсипваното дребно земедѣлие се издига новото, едрото, капиталистическото земледѣлие се потвърдява и отъ тоя фактъ, дѣто въ последнитѣ години се увеличава числото на земледѣлческитѣ машини и усъвършенствувани сѣчива. Така презъ последнитѣ три години въ България вносътъ на земледѣлческитѣ машини и сѣчива се увеличава отъ година на година:

	машини	сѣчива
въ 1896 год.	за 281.160 лева	155,583 лева
„ 1897 „	„ 505,860 „	332,720 „
„ 1898 „	„ 686,998 „	486,614 „[25])

Както се вижда отъ тѣзи цифри, вносътъ на земледѣлческитѣ машини е по голѣмъ отъ оня на земледѣлческитѣ сѣчива и въ 1898 год. е билъ 3 пѫти по-голѣмъ отъ вносътъ въ 1896 год. Сѫщото голѣмо увеличение виждаме и въ вноса на сѣчивата, но за насъ е важенъ първия. Машини могатъ да употрѣбяватъ едритѣ землевладѣния. Увеличението вноса на машинитѣ показва, че едрото землевладѣние у насъ става модерно, ново земледѣлие и че то става господствующа система, която налага печатъ на цѣлото земледѣлческо производство въ нашата страна.

И тъй изучванието на економическитѣ явления и въ областьта на земледѣлието у насъ потвърдява „Марксовата еволуциона теория“. Изобщо въ нашия економически животъ ние виждаме съ собственитѣ си очи потвърждението на тази теория. Фак-

[25]) Гл. „Думи и Дѣла“ отъ И. Ев. Гешовъ. стр. VIII.

титѣ сѫ тъй очебиющи, че ние на всѣка крачка срѣщаме и у насъ потвърждение на „Марксовата еволуциона теория". Потвърдява се тя въ подробноститѣ даже. Отъ подчертанитѣ отъ насъ думи изъ кореспонденцията отъ Т. Пазарджикъ ясно личи, че имаме работа съ бѣгство изъ селата въ градоветѣ, които се увеличаватъ, особенно крайбрѣжнитѣ и центроветѣ на индустрията и търговията. Това потвърдяватъ и статистическитѣ изследвания на г Германовъ. „Обаче, — казва последниятъ, — ний тука трѣбва да забѣлѣжимъ и другъ единъ недостатъкъ на нашето земледѣлие; работната рѫка отъ день на день избѣгва отъ селото, а тази, която остава, поради отсѫтствието на всѣкакво техническо образование е, може да се каже, безполезна масса въ много отношения и за самото земледѣлие." [26]) Подирѣ, ние видѣхме, че една отъ причинитѣ, които спомогнаха за съсипването на селскитѣ дребни ступанства и за пролетаризирането на масата се яви разграбването отъ буржуазията на общинскитѣ мери и гори. Сѫщото явление имаме и у насъ. Разработването на общинскитѣ мери и гори, а сѫщо и на държавнитѣ имоти у насъ, се почнува отъ началото на освобождението, става общо явление презъ периода отъ 1886 до 1894 год., продължава се и подиръ тоя периодъ до днесъ и ще продължава въ бѫдѫще. Значи, оная „икономическа политика", за която ни говори Марксовото учение и която едни отъ нашитѣ противници смѣтатъ за невъзможно да се „присади" у насъ, намира и въ *обработвателната* и въ *добивателната* индустрии

---

[26]) „Статистически изслѣдвания" и пр., стр. 7.

въ България сѫщото приложение, както и въ другитѣ страни. Това означава още, че Марксовото учение, т. е. социализмътъ, не е „предвзета идея", както казватъ други отъ нашитѣ противници, а учение „изсмуквано" и изъ нашитѣ български условия, т. е. е учение, което намира своитѣ основания въ самото економическо развитие на нашата страна. Най-главното основание на социализма е преобръщанието на индивидуалнитѣ и раздробени срѣдства за производство въ общественно концентирани, т. е. експроприацията на земята, срѣдствата за сѫществувание и орѫдията на труда у голѣмата народна маса. А туй именно въ България и става.

Както видѣхме въ по-преднитѣ глави, необходимо условие за развитието на капиталистическото производство е експроприиранието на земята и съ това пролетаризиранието на земледѣлческитѣ маси. Въ България виждаме сѫщия процесъ, но той не се вижда тъй ясенъ по причина, че „търговцитѣ и кръчмаритѣ", т. е. народнитѣ експроприатори не обработватъ сами експроприираната земя, а я даватъ за обработвание отъ сѫщитѣ експроприирани съ „хюжретъ", т. е. на исполица и съ опредѣленъ наемъ. Отъ подчертанитѣ отъ насъ думи изъ изложението за състоянието на Свищовското окрѫжие това се вижда ясно. И другитѣ факти сѫщото подтвърждаватъ. Както видѣхме по горѣ, въ с. Гирдилий, Карнобатска околия, Бургазски окрѫгъ, двама землевладѣлци притежаватъ отъ 8 — 10000 декара земя. Обаче тѣ не я обработватъ сами, а я раздробяватъ на малки части и я даватъ на частни лица подъ наемъ по 50 — 60 декара и по 5 — 300 декара. Сѫщото е въ До-

бричшка околия. Напримѣръ въ с. Сердименъ, Владимировска община, единъ землевладѣлецъ притежава 1421·7 декара ниви и отъ тѣхъ 173·9 декара ги дава на 2 души по 30 — 130 декара съ наемъ. Въ сѫщото село нѣкой си Киро Мѣдникаровъ отъ Добричъ притежаватъ 1108 декара ниви и отъ тѣхъ раздава подъ наемъ 280 декара на 11 души по 10 — 50 декара. Въ Чамурлий, сѫща околия, единъ притежатель на 400 декара ниви раздава подъ наемъ 250 декара на 7 души по 5—70 декара, и т. н.[27]) Отъ тѣзи дани личи, че концентрацията на земята е много по-голѣма, отколкото това показва числото на чифлицитѣ. Но съ концентрацията на търговския и предприемаческия капитали, която се извършва у насъ, [28]) съ развитието на фабричната система и съ прокарването на желѣзнопѫтната мрѣжа днешнитѣ землевладѣния, които се експлоатиратъ на дребни части, ставатъ капиталистически земледѣлчески експлоатации. И отъ тоя моментъ именно настѫпва сѫщинскиятъ Exodus ruralis, „селскиятъ исходъ“, т. е. масовото бѣгство на селенитѣ, на младо и старо, отъ селата въ градоветѣ.

Като говоримъ за концентрацията на земята, ние, разбира се, не казваме, че тя ще се концентрира въ нѣколко „латифундии“. Това, може би, нѣма да се случи. И то не е никакъ важно. Важното е, че у насъ, както и въ другитѣ страни, на

---

[27]) Изъ материалитѣ на Анкетата на Работнич. Соц.-дем. Партия.

[28]) Гл. Докладъ на Пловдив. Индустр. Камара, моята брош. „Социализмътъ и задачата на българската работна класа“ и моята ст. „Нѣколко статистически данни и пр.,“ кн. VIII, год. I, „Ново Време“.

мѣстото на дребното ступанство се явява капиталистическото земледѣлие, на законитѣ на което се подчинява цѣлото земледѣлческо производство. Ако днесъ въ Европа старитѣ майорати и домени, старитѣ голѣми землевладѣния се распадатъ на помалки землевладѣния, но все доста голѣми, то това означава само, че капиталътъ тамъ завладява вече цѣлото земледѣлческо производство, и старитѣ землевладѣния се преобръщатъ въ капиталистически ферми и арендаторски ступанства. Това явление никакъ, разбира се, не противоречи на Марксовото учение, а напротивъ го потвърждава. Марксовото учение говори за законитѣ на капиталистическото производство и говори много ясно. То ни говори, че само машинното производство окончателно революционира земледѣлието и коренно пролетаризира селскитѣ маси. И дѣйствително, тъкмо тогава, когато въ капиталистическитѣ страни старитѣ землевладѣния се преобръщатъ въ капиталистически ступанства, тъкмо тогава се почва масовото бѣгство на селенитѣ въ градоветѣ и тъкмо тогава се почва сѫщинската концентрация на срѣдствата за производство, на капитала и на самитѣ производства, както това вече видѣхме за Англия, Германия, Русия, Франция и т. н. У насъ, въ България, гдѣто никакви майорати и домени, никакви стари голѣми землевладѣния не сѫществуватъ, процесътъ е много по-ясенъ. Като страна на дребното землевладѣние —това необходимо условие за развитието на капиталистическото производство — тя направо минава въ капиталистическото земледѣлие. А еднажъ имаме работа съ капиталистическо производство, тогава ние имаме работа съ Марксовото учение, което ед-

накво се потвърдава и отъ економическитѣ явления въ обработвателната и отъ ония на добивателната индустрия. Съ други думи, еднажъ земледѣлческото производство станало капиталистическо и се подчинило на капиталистическитѣ закони, тогава то не може по никой начинъ да съставлява исключение отъ Марксовото учение. Тъй щото, *аграрниятъ въпросъ* по никой начинъ не се явява „ахилесова пета», болно мѣсто за социализма и къмъ него напълно е приложимо Марксовото учение.

ГЛАВА СЕДМА

Работническиятъ въпросъ въ България.

Сѫщностьта на работническия въпросъ. — Пролетаризирането на производителитѣ и образуването на паразитния или „чиновническия“ пролетариятъ. — Величината на производителната работническата класа. — Положението на нашата работническа класа. — Разбойническата експлоатация на труда ѝ. — Фактитѣ. — Ежедневната борба на работницитѣ съ господаритѣ и преобръщанието ѝ въ класова борба. — Работническото движение. — Стачкитѣ и исканията на работницитѣ. — Безправието на работницитѣ и насърдчениятa на експлоататорската класа отъ държавата. — Дѣтскиятъ и женскиятъ трудъ въ фабрикитѣ и индустриалнитѣ заведения. — Необходимостьта отъ работническо законодателство и значението му за напредъка на страната ни. — Работническата социалъ-демократическа партия. — Резюме.

Да дойдемъ сега на въпроса: *Има ли въ България работнически въпросъ?* Най-напредъ, какво е въ сѫщность работнически въпросъ. Очевидно е, че работническиятъ въпросъ е въпросъ за положението на работническата класа, за експлоатацията на нейния трудъ, за нейната борба, за нейното движение и, ако щете, за нейната голѣмина. Нашитѣ противници казватъ, че у насъ нѣмало работническа класа, нѣма работници, нѣма пролетариятъ. Обаче, изследването на нашия економически животъ ни показва, че това твърдение на нашитѣ противници е голословно, на нищо не основано. Отъ изложеното до тука ние виждаме не само, че сѫществува пролетариятъ, но че работническата класа у насъ, вследствие пролетаризирането на земледѣлцитѣ и занаятчиитѣ, се увеличава. Ония, които казватъ, че у насъ нѣма работници, покан-

ваме ги да дойдатъ въ Пловдивъ, въ което време презъ годината искатъ, и да видятъ, какво множество сѫщи пролетарии чака всѣка сутринь на пияцата, дано отиде нѣкой да ги наеме на работа, канимъ ги да отидатъ на пияцата и на другитѣ по-голѣми градове въ България, въ търговскитѣ и индустриалнитѣ центрове, за да видятъ сѫщото. Че у насъ не само има пролетариятъ, но че той въ последното дѣсетилѣтие се е увеличилъ въ голѣма степень, ни показва въпросътъ за така наречения „чиновнишки пролетариятъ". Тоя пролетариятъ е оня сѫщиятъ, който се исхвърля изъ земледѣлческото и занаятчийско производства, вследствие концентрацията на земята, на срѣдствата за производство и изобщо на капитала, и който, по причини, за които по-долу ще спомѣнемъ, не се поглъща цѣлия отъ производството, а дири прехрана въ чиновничеството, въ полицейската и военна служби, въ общинскитѣ и окрѫжнитѣ управления. Този е сѫщиятъ пролетариятъ, съ който нашитѣ буржуазни партии си служатъ въ видъ на шайки, за да печелятъ изборитѣ и да се домогватъ до властьта. Ако, недай боже, България спрѣ по-нататъкъ да се развива економически, не отиде по-нататъкъ въ почнатото вече развитие на индустрията, земледѣлческа и занаятчийска, както това искатъ нѣкои наши противници, особенно така наречениті у насъ „демократи", тогава нашата страна ще се озове въ положението на Римъ при цезаритѣ, ще се преобърне на страна на паразитния пролетариятъ, а съ това заедно ще стане арена на онова политическо шарлатанство, на което и днесь сме свидѣтели. Само този единъ фактъ е достатъченъ, за да ни покаже

че ние имаме работа въ България съ *работнически въпросъ* въ най-острата му форма, въ най-опасния му видъ за бѫдѫщето на страната и разрешението на който ни се налага.

Но вънъ отъ туй едно най-общо изчисление ни показва, че въ България работнидеската класа, която се експлоатира въ производството, съставлява 22% отъ цѣлото население, което се занимава съ земледѣлие (1,251.481) и 67.5% отъ земепритежателитѣ (400,373). Ето споредъ най-общъ погледъ въ официалнитѣ статистики какво е числото на работницитѣ:

въ фабрикитѣ индустриалнитѣ работилници и печатници	20,250
въ шиваческитѣ, кундураджийскитѣ, столарскитѣ и желѣзарскитѣ работилници	156,121
слуги (въ магазинитѣ, хотелитѣ и т. н.) .	89.044
работници въ чифлицитѣ	11.272
Всичко	275,687

Въ това число не влизатъ работницитѣ отъ другитѣ занаятчийници, работницитѣ, които работятъ при самостоятелни земепритежатели, т. е ратайтѣ, освѣнъ туй чифлишкитѣ работници не сѫ всички, понеже чифлицитѣ сѫ много повече, отколкото ги намираме въ официалната статистика. Сетнѣ, въ това число не влиза и числото на работницитѣ, заети въ рудницитѣ, отъ които само въ държавната мина «Перникъ» сѫ 4535 души, а прѣзъ Януарий тази година достигаха до 11 хил.*) Найсетнѣ, въ горното число не влизатъ и работницитѣ по желѣзницитѣ, арсеналитѣ и други клонове на

*) гл. Дър. вѣстникъ за 1898 год.

производството. Така че, при едно подробно статистическо изследвание числото на работницитѣ ще излѣзе много по-голѣмо, отколкото намираме при общия погледъ въ статистиката.

* * *

Какво е положението на нашата работническа класа? Най-напредъ ще напомнимъ онзи фактъ, че у насъ съ развитието на индустрията и распространението на фабричната система все повече се распространява системата *на парче* и на распокжсаната експлоатация на работническитѣ сили. Нашитѣ фабриканти и различнитѣ индустриални предприемачи, намѣсто да разширяватъ заведенията си и да плащатъ опредѣлена надница, раздаватъ работа вънъ отъ заведенията си и на парче. По такъвъ начинъ тѣ, безъ да увеличаватъ постоянния си капиталъ и съ нищожно увеличение на промѣнливия, чрезъ *распокжсаната система* на експлоатация на труда и чрезъ системата *на парче,* измукватъ отъ работницитѣ една по-голѣма печалба, отколкото при концентрираното производство и при опредѣлена надница. Благодарение на неразбирането на нашитѣ работници, а главно притискани отъ нуждата, въ която никаква защита не срѣщатъ отъ нашата държава, *системата на распокжсаната експлоатация* труда и *системата на парче* широко се распространяватъ. Вследствие на това, работническата заплата пада до невъзможно низка степень и хигиеническитѣ условия на труда сж най-безмутителни. Само оня, който е загледвалъ въ ханищата на по-голѣмитѣ наши градове и е виждалъ поне веднажъ мръснитѣ дупки, въ които работятъ нашитѣ работници, и само оня, който поне веднажъ е би-

валъ въ нашитѣ фабрики текстилни, тютюневи и т. н.. — само той може да си представи, колко е гнжсна експлоатацията на труда у насъ. Какви форми приема експлоатацията на труда и въ какво безправно и беззащитно положение се намира работническата класа въ България, можемъ да сждимъ отъ онова многобройно число факти, които ето третя година ни дава „Работнически вѣстникъ". Но нека приведемъ нѣколко отъ тѣхъ, за да видятъ онѣзи, които не вѣрватъ.

Обущарство. 1. „Юрданъ Бобевъ, така се нарича единъ отъ Русенскитѣ обущари-майстори, който обичалъ да плаща на работницитѣ си, само когато има „*кефъ*". Работникътъ Янко Дончевъ, слѣдъ като работилъ и чакалъ да доди кефа на Бобева да му заплати, за да не умре отъ гладъ принудилъ се да отиде да дири другадѣ работа, обаче и слѣдъ това *кефа* на почтенния майсторъ не дошълъ. Той не билъ дошълъ и до сега, когато слѣдъ напущанието се изминуватъ цѣли два мѣсеца и не се знаяло, кога ще дойде. . ."[30])

2. „Плѣвенския господарь обущарь Т. Н. Бояджиевъ не се задоволявалъ само съ това, дѣто работницитѣ му работяли непрекжснато отъ рани сутрини до кжсна вечеря, но ги заставлявалъ и въ празднични дни да му сѣкатъ дърва и вършатъ други домашни, непредвидени въ условията и когато тѣ не извършвали това бивали бити и изпъждани. Тъй направилъ той съ работницитѣ си Н. Христевъ и П. Трифоновъ. По миналата недѣля, слѣдъ като истривали до обѣдъ обуща въ дюкяна му, той имъ заповѣдалъ да идатъ въ дома му да рѣжатъ пъкъ дърва и понеже тѣ не отишле, на

[30]) „Работнич. вѣстникъ," год. II, бр. 40.

сутриньта той ги псувалъ, билъ и испждилъ изъ работилницата, безъ да имъ плати. Когато подиръ нѣколко деня работницитѣ отишле да си искатъ халятитѣ (орждията) и смѣтката, той не само, че не имъ ги далъ, но съ псувни ги испждилъ. . .“ [31])

3. „Въ обущарската работилница на Ст. Корабовъ въ г. Русе, въ която работятъ около 20 работници, се вършатъ най-възмутителни работи. Тъй, за отопление на работилницата господарьтъ отпуска само три килогр. каменни въглища на день, вследствие на което, за да се що-годѣ стоплятъ, работницитѣ сж принудени да горятъ даже боклука на работилницата. Тази модерна мѣрка на Ст. Корабовъ стана причина, щото единъ отъ работницитѣ да заболѣе отъ тифозна трѣска. Когато болниятъ биде пренесенъ въ болницата, лѣкарьтъ се произнесе. че въ горнята работилница по никой начинъ не трѣбва да се работи, тъй като тя е само вредна за здравието. За жалость, нѣма кой да чуе думитѣ на лѣкаря. Работилницата на Ст. Корабовъ и до днесъ продължава да сжществува и да трови здравието и живота на работницитѣ. Като какъвъ човѣкъ е господарьтъ на тая модерна работилница, показва слѣдующия фактъ. Когато лѣкарьтъ поискалъ дрѣхитѣ на болния работникъ, за да ги дезинфекциратъ, Корабовъ намѣрилъ за нуждно да си поиска предварително 6 гроша, които болниятъ работникъ му длъжалъ и додѣто единъ отъ другаритѣ на послѣдния не му внесалъ паритѣ, не позволилъ да се изнасатъ заразенитѣ дрѣхи. Корабовъ е голѣмъ богаташъ и не — малъкъ християнинъ.“ [32])

---

[31]) брой 14.
[32]) брой 20.

Шивачество. 1. „Отъ в. „Освобождение“ заемаме слѣдующитѣ факти изъ живота на Търновскитѣ работници: „На 3 того тукашнитѣ панталонджии, Братя Николови, пратили за обѣдъ на работницитѣ си — 8 души — вкиснатъ бобъ, остатъкъ отъ преди 3 дни. Работницитѣ, възмутени отъ тая небрѣжность на господаритѣ си, която не е за пръвъ пѫть, предлагатъ имъ да доставятъ друга храна, но сититѣ „Братия“ спокойно имъ отговорили: „който иска да яде вкиснатъ бобъ, да сѣди при насъ, а който не ще, да си отиде.“ Указало се, че никой отъ работницитѣ не искалъ да работи непрестанно отъ сутринъ до вечерь и въ замѣна на туй да получава една нищожна заплата и вкиснатъ бобъ, и напустнали работата. Независимо отъ това тия Братия рѣдко се рѣшавали да плащатъ на работницитѣ си по доброволенъ начинъ и съ това ставатъ причина да губятъ работницитѣ време и по сѫдилищата. Когато единъ отъ напустналитѣ работници миналъ по край дюкеня на Бр. Николови, тия послѣднитѣ го повикватъ въ дюкеня, натисватъ го, изуватъ обущата отъ краката му и го исхвърлятъ на пѫтя. Както виждате, чисто по господарски! — Малко имъ се видѣло това, че държатъ 8 души за 620 лева годишно, хранятъ ги съ лоша и недостатъчна храна, та изуватъ и обущата отъ краката на работницитѣ си. . .“ [33])

2. „При русенскитѣ шивачи-майстори Никола Сѫботичъ и Лазаръ Василевъ работилъ работникътъ Ив. Т. Куюмджиевъ, който билъ условенъ за 320 лева за година или нѣщо по 90 стотинки на деньтъ. Колкото тая сума и да е малка и да не е

[33]) Брой 43, год. I.

стигала на работника да се нахрани добрѣ, обаче той е бивалъ принуденъ честѫ пѫти и съвсѣмъ гладенъ да прекарва, понеже господаритѣ му плащали съвсѣмъ нередовно, като се утѣшавалъ само съ надѣжди, че на края на годината ще има повече спестени пари. Обаче колко той билъ разочерованъ, когато и следъ истичанието на годината господаритѣ му отказали да му платятъ. Като си поискалъ смѣтката, било му казано, че ще му се заплати, само ако намѣри на свое мѣсто другъ работникъ или ако остане да работи и за въ бѫдаще. Той не можалъ да намѣрилъ другъ работникъ, и когато слѣдъ едномѣсечно работение пакъ отказали да му заплатятъ, Коюмджиевъ напустналъ работата, защото гладно се не работи, и билъ принуденъ да се обърне къмъ сѫда за искътъ си. На 12 того било насрочено дѣлото и работникътъ колко останалъ очуденъ, когато чулъ, че вмѣсто 52 лева, които ималъ да взема, господаритѣ му признавали само 32. И на толкова работникътъ се съгласилъ, но и тѣхъ останало да му исплащатъ следъ 15 дена, или всичко работникътъ чакалъ за заплатата си цѣли 4 мѣсеца . . ." [84])

Дърводѣлство. 1. „Между другитѣ работници, въ работилницата на столаря **Георги Фитовски** — нека се запомни това име отъ работницитѣ — работялъ и 18—19 годишниятъ работникъ Велико Митевъ. По много причини, стоението на В. Митева при тоя му господарь станало невъзможно и той трѣбвало да си дири другадѣ мѣсто, обаче Фитовски не искалъ да испустне току-тъй жъртвата си. На

[84]) Брой 50, год. II.

18 истеклия мѣсецъ, когато трѣбвало да си излѣзе, господарътъ му Фитовски го пипва и следъ като счупилъ единъ бастунъ у него отъ бой, вързалъ го презъ гѫрдитѣ и краката за единъ дерекъ въ работилницата си назадъ съ рѫцѣтѣ и за по-голѣмо свое удоволствие, свалилъ му панталонитѣ и долнитѣ гащи и така голъ го държалъ повече отъ $^1/_2$ часъ, до като набралото се на викътъ и плачоветѣ на работника множество заставило господаря му да го отвърже. Митевъ и до сега лѣжалъ болѣнъ у дома си отъ боя и моралнитѣ мѫки, които притеглилъ, до като стоялъ вързанъ за дирека, господарьтъ му Фитовски щѣлъ да бѫде повикалъ да отговаря за това си безобразие предъ сѫда . . ."[35])

2. „Положениетото на работницитѣ въ столарската фабрика на Ив. Киселовъ край ст. Кричимъ било отъ най-мизернитѣ. При всичко, че на работницитѣ при условванието имъ биле обѣщавани безплатни жилища, обаче това оставало само на думи, защото и до скоро работницитѣ сѫ живѣяли или по полето, или въ набързострупанитѣ бараки, които сѫ служили и за покривъ на дъски. Благодарение само на тая лъжа и недобросъвѣстность отъ страна на фабрикантина-капиталистъ е можало да се случи долоизложеното нещастие, съобщено намъ отъ единъ очевидецъ.

„На 13 юли вечерьта времето бѣше бурно и предвѣщаваше оше по-бурна нощь. Кѫдѣ 10 часътъ отъ юго-истокъ задуха страшна буря, която трая до 12 часътъ. Въ това време, повечето отъ работницитѣ, между които мнозина болни, се намираха

---

[35]) Брой 44, год. II.

на подслонъ подъ баракитѣ. Тъкмо въ 12 часътъ една отъ голѣмитѣ бараки, подъ която се покояха 8—9 работника, съ силно пръщение се сгромоляса върху тѣхъ, и когато бурята утихна, не се чуваше нищо друго, освѣнъ отчаянитѣ викове на затиснатитѣ, които искаха помощь . . .

„Но фабрикантинътъ Киселовъ се отличавалъ не само въ туй отношение (въ жадностьта бързо да се убогатява и съ човѣшки жертви). Той билъ отъ тия хора, за които поговорката казва, че съ „памукъ душа вадятъ". Отначало работницитѣ сѫ работили въ фабриката му по 10 часа, но отъ скоро, той уголѣмилъ работното време съ още половинъ часъ, при всичко, че заплащанията не били толкова редовни. Ако нѣкой отъ работницитѣ проявяватъ нѣкакво назадоволство, относително заплатата или друго нѣщо, нему се отговаряло: „ако не си благодаренъ, иди си". За да не похарчи пари, той принуждавалъ работиицитѣ презъ свободното си време сами да си правятъ врата и прозорци за стаитѣ на новостроящето се здание. А какво удобство за живѣяние ще представлява това послѣдното, може всѣки да си представи като знае, че то на длъжина е 50 метра, а е распредѣлено на 18 стаи и 5 кухни за фамилиярнитѣ работници, или всичко всѣка стая ще има около 2 и половина метра широчина."[36])

3. „За да се увѣрятъ читателитѣ, до колко лошо се отнасятъ господаритѣ съ работницитѣ, нека послужи и тази случка. На 11 т. м. тукашниятъ (Видинъ) майсторъ коларъ Мойсей Лазаровъ набилъ

---

[36]) Брой 48, год. II.

хубаво и попържалъ работницитѣ си на майка, за гдѣто единия отъ тѣхъ искалъ 2 лева, а господарьтъ му не само че му отказалъ, но и, следъ като се напилъ хубаво, надъ вечерь кждѣ $11^1/_2$ ч. дошелъ въ дюкяна, гдѣто спятъ работницитѣ, захваналъ да ги бие и да ги попържа на майка, следъ туй истласкалъ ги навънъ и тѣ биле принудени да прекаратъ нощьта въ безсъние и скитание по улицитѣ . . .[37])

4. *„Пострадалъ.* Подъ това заглавие въ послѣдния срой на в. „Пловдивъ" четемъ:

„Преди повече отъ мѣсецъ, работникътъ отъ фабриката за дъски на Сребърникова въ с. Долня Баня, Самоковско—Никола Ангеловъ, човѣкъ бѣденъ, билъ закаченъ ненадѣйно отъ бичкията, която прерѣзала пръститѣ отъ едната му ржка. *Три отъ пръститѣ паднали на мѣстото, а другитѣ увиснали.* Тъй като у насъ нѣма специаленъ законъ за покровителствувание на така пострадали работници, а господаритѣ отъ своя воля не помислюватъ нищо за такивато, при всичко, че тѣхната човѣшка длъжность изисква това отъ тѣхъ, пострадалиятъ ще прекара съ мжчнотии своето бждще. Даже и лѣкуванието на пострадалия е щѣло да бжде невъзможно, ако кметството не му се е било протекло на помощь съ едно свидѣтелство за бѣдность, съ което той може да отиде въ нѣкоя болница."[38])

Желѣзарство. 1. „При Плѣвенскиятъ масторъ-желѣзарь Христо попъ Михаловъ работялъ работникътъ Коста Пенчовъ, условенъ за година за 400 лева. Следъ като работилъ обаче работникътъ единъ

---

[37]) Брой 46, год. П.
[38]) Брой 1, год. Ш;

мѣсецъ, господарьтъ му, подъ предлогъ, че нѣма работа, му казалъ да си дири другадѣ мѣсто. Работникътъ нѣмало какво да прави, но преди да напустне, поискалъ да му се заплати за ислужено време. Господарьтъ му обѣщалъ да му заплати въ наближающата сѫбота. Работникътъ се съгласилъ, отишелъ въ опредѣлената сѫбота, но му било казано да отиде въ другата сѫбота и когато пакъ се явилъ предъ господарьтъ си, последниятъ съ псувни и ругания го испъдилъ, безъ да му даде, разбира се, дължимото, като отгорѣ на това го и заплашилъ съ побой, ако си не отиде. Тъй Хр. п. Михаловъ се наплатилъ на работника си Коста Пенчовъ, тъй се наплащатъ на работницитѣ си и другитѣ господари. Ако мълчи работникътъ, чака го гладъ, а ако не мълчи — бой и псувни.“ [38])

5. „Орѣховскиятъ майсторъ-тенекеджия Ив. Деновъ, като заминавалъ преди коледа за родния си г. Плѣвенъ, повѣрилъ работилницата си на работника Ив. Паковъ, като му предоставилъ правото, да дава пари на другитѣ работници, щомъ като му поискатъ. Слѣдъ завръщанието си отъ Плѣвенъ, обаче, Деновъ още прѣди да прегледа смѣткитѣ на Пакова, обвинилъ послѣдния въ злоупотрѣбление на една сума отъ 1000 лева. Намѣсили се въ смѣткитѣ имъ вънкашни хора и се указало, че у Пакова има само 85 стотинки господарски пари. Разсърденъ отъ това, за гдѣто обвинението не можло да улови дикишъ, Деновъ повторно обвинилъ работника си въ кражба, а именно на 2 стола, 1 ножици и 1 чукъ, които наистина работникътъ билъ зелъ

---

[38]) брой 1, год. III;

Д. Благоевъ. Работнически въпросъ.

да си послужи, но съ съгласието на домашнитѣ на господаря си. Сега двѣтѣ споращи страни се биле обърнали къмъ сѫда, за да се произнесе той, кой е виновенъ и кой не. Тоя фактъ е достатъченъ да покаже колко голѣмъ е господарския апетитъ за работническия трудъ».[39])

6. „Работницитѣ отъ Софийскиятъ артилерийски арсеналъ до скоро не сѫ биле получили заплатата си за м. януаръ, та кой знае още и сега да ли сѫ получили, при всичко че сме вече въ началото на м. мартъ. Като се знае че заплатата на тия работници и безъ това не е твърдѣ голѣма, още повече, че за неработнитѣ дни нищо не имъ се плаща, всѣкой може да разбере, че положението и на тия работници, макаръ и на държавна работа, не е отъ цвѣтущитѣ. Управлението на арсенала, обаче, вмѣсто да се погрижи за редовното исплащание на работницитѣ и съ това да облегчи това имъ положение, подъ предлогъ на благодѣяние, отпущало имъ марки, които никадѣ не струватъ двѣ пари, освѣнъ въ „лавката“ при арсенала, тъй щото работницитѣ волею и неволею трѣбва да се задоволяватъ съ това, което „лавката“ имъ дава, при всичко, че то е отъ съмнително качество. Отъ тоя начинъ на расплащание особенно страдали семейнитѣ работници. Като нѣматъ възможность да предплатятъ наема на квартира, а тъй сѫщо и на хлѣбаря, тѣхнитѣ семейства, освѣнъ разнитѣ неприятности, теглятъ често и гладъ. Такова е положението на тия държавни работниця. Различнитѣ началства получаватъ тлъститѣ си заплати още на

---

[39]) брой 25, год. II.

първо число на мѣсеца, а работницитѣ чакатъ мѣсецъ—два“ . . .[40])

„Началникътъ на артилерийския арсеналъ въ София, майоръ Найденовъ, напослѣдъкъ е изработилъ и въвелъ единъ новъ вжтрѣшенъ правилникъ за арсеналитѣ, съ който, независимо отъ разнитѣ произволни наказания, които се допущатъ, по единъ най-бруталенъ начинъ иде да се посегне и на най-свещеннитѣ права, които работникътъ, като български данъкоплатецъ, има. И дѣйствително, каква по-друга смисъль иматъ долнитѣ членове отъ въпросния правилникъ, ако не да правятъ отъ работницитѣ безправни роби.

„Никой отъ работницитѣ въ арсенала неможе да бжде членъ въ (на?) какво и да е дружество, безъ разрѣшението на началника на арсенала; който се отклони отъ испълнението на това правило (?) ще бива исключенъ отъ арсенала безъ никакво предупреждение“. (чл. 35).

„Работницитѣ въ (отъ?) арсенала нѣматъ право да участвуватъ въ каквито и да е сборове, засѣдания, процесии или демонстрации съ политически характеръ, кждѣто и да биле тѣ . . . Несъблюдающитѣ настоящето правило (?) се исключаватъ отъ арсенала безъ никакво предупреждение“. (чл. 36).

„И тъй, майоръ Найденовъ съ едно драсквание на перото, отнема на работницитѣ най-свещеннитѣ права, които основния законъ на страната — конституцията имъ дава. Който иска да се ползува отъ тия си права, той ще бжде исхвърленъ на улицата! Ето единъ фактъ, който най-очевидно показва, че положението на работницитѣ отъ държавнитѣ работилници ни най-малко не е по-добро отъ това на работницитѣ въ частнитѣ работилници“.[41])

---

[40]) брой 26, год. II.
[41]) Работн. вѣстникъ, брой 27.

Печатарство и книговѣзство. I. „Работници-словослагатели. При бившия учитель при софийската гимназия, Вълковъ, а сега печатаръ, работялъ словослагателътъ А. М. по 15 лева на седмица. Когато презъ срѣдата на миналия мѣсецъ А. М. се явилъ предъ Ат. Вълкова да си поиска заплатата, която му се давала нередовно, на заявлението му, че ще напусне, ако не му се плати и тоя пѫть, Вълковъ въ присѫтствието на всички работници, съ цель вижда се да ги сплаши, му отговорилъ, че сѫщата минута би го застрѣлилъ, ако ималъ револверъ у себе си. А. М. далъ подъ сѫдъ Вълкова и чрезъ сѫдилището си зелъ паритѣ.

„Като е дума за тоя печатаръ, не безинтересно е да се знае, че той обикновенно бивалъ твърдѣ любезенъ съ работницитѣ, до като тѣ кротуватъ и неискатъ пари. Щомъ, обаче, нѣкой отъ тѣхъ почне да заявява своитѣ права, Вълковъ си показвалъ зѫбитѣ, заплашвалъ го съ убивание и го испъждалъ.

„Той заставлявалъ работницитѣ да му работятъ и презъ празднични и недѣлни дни, презъ които, споредъ новата распоредба за праздницитѣ, би трѣбвало да се празднува. Ако нѣкой отъ работницитѣ не се подчинявалъ на туй негово распореждание, бивалъ глобяванъ и испъжданъ.

„Не по келепиръ отъ Вълкова билъ и Янко С. Ковачевъ, който бѣше едно време фалиралъ и който неизвѣстно подъ какви условия на ново е започналъ да работи. Нередовното плащание и въ неговата печатница била сѫщо така обикновенно явление. На работницитѣ, споредъ условието, трѣбвало да се плаща въ края на мѣсеца. Но въ края на

декември тѣ едва получили паритѣ си за ноември, а въ послѣднитѣ числа на януари, тѣ не биле още получили за декември. Какъ стои сега работата за заплатата имъ презъ януари, не е извѣстно.“[42])

2. „На 17 того, единъ отъ господаритѣ на печатницата „Грандъръ и Екартъ“, а именно Екартъ, безъ никакви причини е нанесълъ силенъ побой на ученика Александръ Ивановъ, у когото е строшилъ една дъска, тъй, че ако не биле се намѣсили другитѣ работници, Ивановъ е щелъ да падне убитъ. То е 14—15 годишно момче, което получавало по 15 лева на мѣсецъ. Вслѣдствие нанесениятъ побой работникътъ не можалъ да ходи на работа. За удовлетворение той се е отнесълъ къмъ сѫда, гдѣто е представилъ и медицинско свидѣтелство за своето състояние. Тоя случай не билъ първи, гдѣто г. Екартъ си служилъ съ боя. Нѣма момче преминало презъ печатницата му, което да не опитало силата на неговитѣ мускули. Това е вежливостьта съ която господаритѣ се отнасятъ къмъ работницитѣ. Чисто по господарски, нали?[43])

3. „**Испѫдени**! Отъ Русе ни пишатъ, че работникътъ въртачъ Андрея и ученикътъ Димитръ при литографията на „Грандлъ и Екартъ“ биле испѫдени отъ дирекцията на послѣднята, защото не искали да работятъ на праздницитѣ 6 и 7 того. Тукъ може да се зададе питанието: — кой разрушава вѣрата, ония ли които раскриватъ гешефтитѣ съ вѣрата, или ония, като Грандлъ и Екартъ, които каратъ работницитѣ си да работятъ въ днитѣ, когато добритѣ християни трѣбва да почиватъ?

---

[42]) брой 24, год. II.
[43]) брой 24. год. II.

„Изпждени сж тъй сжщо и работницитѣ отъ печатницата „Надѣжда“, защото се отказали да работятъ кжсно вечерь, като заявили, че дневната работа и тъй исчерпва всичкитѣ имъ сили. Обаче господарьтъ на печатницата Г. Малджиевъ, който между другото казано е „примѣренъ християнинъ“, намѣрилъ това за не вѣрно и далъ пжтя на работницитѣ си.

„Всички тия грозни факти идатъ да ни увѣрятъ, че безчеловѣчието на господаритѣ печатари почва да преминува всѣка граница, но тъй сжщо и че работницитѣ печатари вече трѣбва да си отварятъ очитѣ и да подирятъ срѣдства за отбивание ударитѣ на господаритѣ. Вмѣсто растакавания, длъжность на работницитѣ печатари въ Русе, както и вредъ въ страната, трѣбва да бжде да се сдружатъ, защото безъ сдружавание нѣма успѣхъ. Само сдружението ще превие врата на господаритѣ.“ [44])

4. „Въ книговѣзницата на Драгиевъ въ София има 30 души работници, отъ които само 9 души сж по стари отъ 20 години, шесть сж по млади отъ 15 години, а 15 души на възрасть отъ 17 — 20 години. По-напрѣдъ е имало въ работилницата расписание на праздницитѣ въ които не се работи, а сега това е снето и се иска отъ работницитѣ да работятъ въ праздникъ до обѣдъ. На този, който не се яви, одържа му се за цѣлъ день. Малкитѣ работници и работнички, които стоятъ въ качество на ученици и ученички, се принуждаватъ да вършатъ тѣжка хамалска работа и надъ тѣхъ се упражняватъ тѣлесни наказания съ камшикъ. (Ролята на

---

[44]) Брой 21, год. II.

екзекуторъ изпълнявалъ единъ отъ съдружницитѣ — нѣкой си Августъ Хартманъ). Освѣнъ това малкитѣ момчета сѫ принудени да слушатъ неприлични думи и псувни, отправени по тѣхенъ адресъ."[45])

Отъ приведенитѣ факти, които не съставляватъ нито хилядна часть отъ срѣщанитѣ въ „Работнически вѣстникъ" и въ живота, ясно се вижда, какви възмутителни форми приема у насъ експлоатацията на труда, какво безправно и беззащитно е положението на работническата класа у насъ и колко груби, дивашки, гнѫсни сѫ отношенията на господаритѣ къмъ работницитѣ. Отъ сѫщитѣ факти ние виждаме, че у насъ се води една ежедневна, ожесточена, неравна борба между беззащитнитѣ работници и силнитѣ и необузданитѣ съ нищо въ произволитѣ експлоататори. И при тия факти, може ли да се говори, че у насъ не сѫществува работнически въпросъ? Ами положението на слугитѣ, на работницитѣ въ рудницитѣ и на работницитѣ въ строителнитѣ предприятия, — въ пристанищата, въ желѣзнопѫтнитѣ предприятия, и т. н.? Следнитѣ нѣколко факти ще ни покажатъ, какво е положението на слугитѣ въ градоветѣ и селата:

1. „**Изъ живота на слугитѣ.** Ако положението на наемнитѣ работници е лошево, то двашъ по-лошево е това на слугитѣ и слугинитѣ. И еднитѣ, и другитѣ, находящи се постоянно подъ зоркото око на господаря и господарката, освѣнъ че сѫ изложени на всевъзможни оскърбления, гдѣто господарската воля, повечето капризна, е и законъ и всичко; освѣнъ че незнаятъ, що е почивка и

---

[45]) Брой 25, год. II.

редовенъ животъ, но въ повечето случаи тѣмъ и не имъ се заплаща за изслуженото време. Долнитѣ нѣколко факти сѫ достатъчни да потвърдятъ това, което казваме.

„Презъ миналиятъ мѣсецъ, лихваринътъ Минко Ив. Момчовъ изъ с. Дълбоки-долъ, Троянско, слѣдъ като нагрубилъ ратаятъ си Н. Хайдутовъ, испъдилъ го, безъ да му даде нито стотинка за изслуженото време. Независимо отъ това, той обвинилъ слугата си, че му билъ испилъ една бъчва съ ракия, която искалъ да му заплати.

„Почти сѫщо тъй постѫпилъ съ слугата си и Орханлийския, (Бургазско), бакалинъ богаташъ Г. Ивановъ. Следъ като слугата му Маринъ му служилъ повече отъ 6 мѣсеца, той го натирилъ, безъ да му заплати и на туй отгорѣ го набѣдилъ, че му билъ открадналъ нѣкаква книга, срѣщу която му искалъ сумата 5 лева, когато самата книга струвала само 60 стотинки.

„Не по-друго яче се отплатилъ на слугата си и русенскиятъ бакалинъ-кръчмаринъ Ил. Хранковъ. Извѣстенъ, че слугата му Бончо Василевъ ималъ внесени пари въ спестовната т. п. каса, той почналъ да го преслѣдва и за голѣмо чудо на всички, въ туй време една сутрина Хранковъ стрѣснал съсѣдитѣ си съ извѣстието, че чекмеджето отъ кръчмата му било строшено и задигната отъ тамъ една сума отъ около 400 лева. Хранковъ хвърлилъ подозрѣние върху слугата си, който билъ и арестуванъ. Обаче послѣ какво излѣзло? При изслѣдванието се доказало, че Бончо Василевъ не само че нѣмалъ вложени 2 пари, но напротивъ билъ такъвъ голтакъ, каквито сѫ по-вечето отъ

слугитѣ. А когато и сѫдътъ по нѣмание доказателства въ виновностьта на слугата, прекратилъ дѣлото, Ил. Хранковъ, вмѣсто да се засрами отъ своитѣ дѣйствия, отказалъ да заплати на слугата си дължимото за двѣ годишното му слугувание и по този начинъ добилъ нуждното удовлетворение.

„Ето на кѫсо какво е положението на слугата. Най-лошъ животъ отъ една страна, подслажданъ съ всички горчила, каквито може да измисли една развалена господарска съвѣсть, постояненъ страхъ, отъ друга, да не изгуби хлѣбътъ си и като вѣнецъ надъ всичко туй—да бѫде натиренъ, безъ да му се заплати. Читательтъ вижда, че въ такова мизерно положение не сѫ испаднали дори и старитѣ роби. И сѣднали слѣдъ това нѣкои да говорятъ, че днесъ робство у насъ нѣмало. Има ли по-голѣма глупость отъ тая?“

2. **„Слуги и господари.** Положението на слугитѣ у насъ е твърдѣ несносно, но най-вече е то такова за ония отъ тѣхъ, които слугуватъ въ кръчмитѣ, кафенетата, гостилницитѣ и ханищата. За една никаква заплата отъ 10 — 15 лева мѣсечно, тѣ сѫ принудени да работятъ денемъ и нощемъ, въ дѣлникъ и праздникъ, винаги изложени на опасностьта да бѫдатъ натирени безъ петь пари. Слѣдующиятъ случай ще покаже това най-нагледно. Съдържательтъ на гостилницата при станцията въ г. Русе, Иосифъ Шиваровъ си условилъ за слуга Аврамъ Михаиловъ, по 15 лева на мѣсецъ. Като му слугувалъ тоя послѣдниятъ цѣли четире мѣсеца, единъ день поискалъ да си излѣзе; това обаче не се харесало на господаря и ето, за да му напакости, той почналъ да го върти, додѣто единъ

день, когато слугата си поискалъ това, що ималъ да взема (38 лева) го нагрубилъ и го изблъскалъ изъ гостилницата си, като му казалъ, че нѣма нищо да му дава, понеже билъ му открадналъ нѣщо си. Слугата далъ господаря си въ сѫдъ и на 24 м. м. се разгледва дѣлото. Господарьтъ призналъ, че му длъжи само осемь лева, а за останалитѣ исказалъ готовность да се закълнѣ, че не билъ ги длъжелъ, тъй щото слугата, който не располагалъ съ три лева, за да плати на попа за клетвата, билъ принуденъ да се задоволи само съ осемтѣхъ лева. За кражбата господарьтъ не се рѣшилъ да помене нищо въ сѫда. Той останалъ твърдѣ доволенъ, че сполучилъ да отяде отъ хака на единъ сиромахъ, който му робувалъ цѣли четире мѣсеца".[46])

Положението на работницитѣ въ рудницитѣ е такова сѫщо безправно и тѣжко, както и въ арсеналитѣ. Следниятъ фактъ, подобни на които има безброй, е достатъченъ, за да видимъ какво е то:

„При държавната мина „Бѣловръхъ", Трѣвненско, между другитѣ работници работилъ и Пеню Пръчевъ отъ с. Станчевъ-Ханъ, сѫщата околия. На 22-й Ноември, когато помѣнатиятъ работялъ въ една отъ галериитѣ, послѣднята се засипва, затисва го и направя го на пестилъ. П. Пръчевъ работилъ 15 год. въ въпросната мина и вижда се смъртьта ще бѫде награда за дългото му служение на държавата и гладътъ на осмочленното му семейство, което остава слѣдъ него. Ако бѣше станало подобно нѣщо съ нѣкой чиновникъ, то безъ съмнение щѣше да се отпусне пенсия на семей-

---

[46]) „Работнически вѣстникъ", бр. 30, 41, год. II

ството му, като на пострадалъ при испълнение на служебната си работа, обаче туй е недосѣгаемо за работницитѣ, които държатъ на плѣщитѣ си цѣлата държавна машина"[47]).

Колкото за положението на работницитѣ по строителнитѣ предприятия, то произволитѣ на предприемачитѣ сж толкова гнжсни, че въ 1898 год., следъ многократно писание и протестирание на «Работнически вѣстникъ» и следъ многократнитѣ протести на самитѣ работници отъ постройкитѣ, Министерството на Общитѣ Сгради, биде принудено на 2-й май, да издаде на български и френски езици и налѣпи по улицитѣ на градоветѣ особени правила подъ названието: **„Обнасяние съ работницитѣ,** *които работятъ по желѣзницитѣ Сарамбей-Пловдивъ-Нова-Загора, Русе-Търново, Гебедже-Девня и Радомиръ-Кюстендилъ и по Видинското пристанище"*. Обявяването на тия правила, макаръ направено и късно, е равносилно на признанието безобразната експлоатация вършена отъ предприемачитѣ и то, въ всѣкой случай, е официално признание за сжществуването на работническия въпросъ. Впрочемъ, относително експлоатацията на предприемачитѣ ето какво пишеше в. «Поминъкъ», редактиранъ отъ единъ приятель на фабрикантитѣ и предприемачитѣ:

„Особено за предприемачитѣ на една вече построена линия ние притежаваме грозни факти спрямо нещастнитѣ работници, отъ гърба на които се искало увеличението на печалбитѣ. Ако не споменяме имена, то е, защото гнъсъ ни е отъ неокачествимата постжпка, а не че се страхуваме отъ

[47]) Брой 19.

закона за печата. Нещастниятъ работникъ тукъ билъ безсъвѣстно излаганъ по (на) експлоатация отъ своя господарь, който наполовинъ е плащалъ надницата, укривалъ гюндулюцитѣ, немилостиво е експлоатиралъ и пр. и пр."[48]).

* * *

При това положение на работническата класа, ежедневната борба на работницитѣ, естествено, се обръща въ обща, организирана класова борба между експлоатиранитѣ и експлоататоритѣ. Преди двѣ години избухна обща стачка на работницитѣ въ Сливенскитѣ текстилни фабрики. Отъ тогава насамъ се повтарятъ се по-често стачкитѣ на словослагателитѣ. На 3-й февруарий тая година избухна стачка по линията Русе-Търново; преди нея — стачка на работницитѣ по канализацията въ Вратца и т. н. Всички тия стачки сѫ предизвикани отъ грубитѣ обноски на господаритѣ, отъ неплащание работническитѣ плати и отъ необузданитѣ произволи на експлоататоритѣ. Исканията на работницитѣ сѫ общи: редовно исплащание на платитѣ, ограничение на господарския произволъ и опредѣление взаимнитѣ задължения. Интересни сѫ исканията на софийскитѣ работници-печатари, т. е. на словослагателитѣ, които предявяватъ на господаритѣ си и къмъ които се присъедини и синдикатътъ на Пловдивскитѣ работници-печатари. Тѣ съставляватъ 14 точки, приети на общото събрание отъ 216 души работници, и които съдържатъ всички искания, способни да защитятъ работницитѣ отъ произвола

---

[48]) Цитирано изъ „Работнически вѣстникъ" брой 9, год. II.

на господаритѣ. Отъ друга страна, последнитѣ сѫщо водятъ обща класова борба противъ работницитѣ; на тѣхна страна, т. е. на страната на господаритѣ, е цѣлата днешна държава. Последната, освенъ дѣто ги насърдчава съ специаленъ законъ „за насърдчение индустрията", но тя съ „закона за еснафската наредба" ги „насърдчава" да се организиратъ за обща класова борба противъ работницитѣ, за по-добро експлоатирание на труда имъ.*) Ето единъ-два факта, които ще потвърдятъ казаното:

1. „*Борбата между печатаритѣ работници въ София* и тѣхнитѣ господари зема сé по-остръ характеръ. Жаднитѣ за бързо убогатявание господари, недоволни отъ досегашнитѣ си печалби, подъ предлогъ на организирание еснафа, на каквото ги задължаваше току що провалилиятъ се законъ за еснафитѣ, сѫ изработили единъ уставъ, който отнема и послѣднитѣ права, на които се радваха работницитѣ въ печатницитѣ. Споредъ единъ членъ на тоя уставъ, работника се прави отговоренъ за поведението на господаря си спроти другитѣ господари, а споредъ другъ, работницитѣ се задължа-

*) Една година подиръ приеманието на закона за еснафската уредба единъ отъ народнитѣ представители на Стоиловото болшинство, а именно Панагюрскиятъ народенъ представитель, каза въ Народното Събрание следующитѣ откровени думи: „Напротивъ, народното представителство и правителството се грижатъ твърдѣ много за занаятчиитѣ. Ето въ каква смисъль. Погрижи се, че като се гласува миналата година създаванието закона за еснафитѣ, народното представителство и правителство, *дадохме на занаятчиитѣ да иматъ лесно работници евтини* и да не могатъ да се намиратъ безъ работници *при лошата храна и при лошото плащане,* които имъ се даватъ. *Ние извършихме единъ актъ на тирания надъ тия дѣца, които ще отидатъ да учатъ у тия майстори*" (Цитирано по „Работнич. вѣстникъ" брой 12, год. II; гл. сѫщо въ „Ново Време", год. II, кн. 10 и 11 за сѫщия законъ).

ватъ не само да работятъ извънработнитѣ часове, за каквито ограничение нѣма, а да работятъ и въ празднични дни, когато господаря поиска.

„Още по-възмутителенъ е „правилника за вжтрѣшния редъ“, който господаритѣ-печатари, възъ основа на горния уставъ, сж изработили. Споредъ тоя нечуванъ до сега правилникъ, работницитѣ сж длъжни: 1) да се приготовляватъ за утрѣшната работа въ извънработнитѣ часове презъ деня, 2) да дохождатъ $^1/_4$ часъ преди урѣченото за започвание работата време, 3) да работятъ всѣка недѣля преди обѣдъ, 4) задължава пушащитѣ тютюнъ да работятъ единъ часъ на день повече, 5) предвижда съвсѣмъ нищожно възнаграждение за извънреднитѣ часове, 6) прави работното време неопредѣлено по дължина — изобщо тъй увръзва работника, щото го прави неволенъ робъ въ ржцѣтѣ на господаря.[49])

2. „*Въ желѣзарницата на Ф. Беманъ въ гр. Русе*, която между другото изработва и желѣзни ролети, работятъ около десетина души работници, между които и нѣколцина ученици. Послѣднитѣ, освѣнъ работата по занаята, принуждаватъ се да вършатъ и други домашни работи — нѣщо изрично забранено отъ законътъ за еснафитѣ. Ако ли нѣкой отъ тѣхъ дръзни да се откаже отъ подобни работи, тутакси се натирва. Тъй, преди десетина деня ученикътъ Исакъ Атайсъ, накаранъ по пладнѣ да върши нѣкаква домашна работа на господаря, като отказалъ да я извърши съ забѣлѣжката, че трѣбва и той да се нахрани и да си по-

[49]) Работн. вѣстникъ, бр. 42.

чине, билъ още тутакси испъденъ, като му се съобщило, че ако той дръзни да поиска платката си, ще бѫде хубаво набъхтанъ. Сега този момъкъ не може да намѣри работа при никой масторъ, *защото еснафътъ взелъ рѣшение да го накаже по тоя начинъ.* Оттукъ става много ясно, кому е полезенъ законътъ за еснафитѣ. Той се явява като едно прекрасно средство въ рѫцѣтѣ на недобросъвѣстнитѣ мастори да тероризиратъ работницитѣ си.“ [50])

Както виждаме, борбата между работницитѣ и господаритѣ е чисто класова борба. Отъ друга страна. работническото движение се усилва. Освѣнъ работническото кооперативно движение, което напоследъкъ испъкна, усили се и стремлението на работницитѣ къмъ организирание на синдикати, общи работнически дружества и т. н.

Подиръ всичко казано пита се: не заслужава ли борбата на нашитѣ работници поддържка, обяснение, организирание? Нѣма ли нужда отъ подобрение на положението имъ и отъ ограничение на господарскитѣ произволи? Очевидно е, че само заинтересованитѣ експлоататори и тѣхнитѣ съзнателни и безсъзнателни защитници могатъ да твърдятъ, че въ България нѣма работнически въпросъ.

* * *

Но независимо отъ всичко горѣизложено, работническиятъ въпросъ у насъ ни се налага отъ друга страна, която има много голѣмо значение за бѫдѫщето развитие на нашата страна. Споредъ официалнитѣ статистики, въ България има 61 текстилни

---

[50]) Брой 41, год. II.

фабрики и работилници и 83 тютюневи и за цигарени книги. Въ тия фабрики по-голѣмата часть отъ работницитѣ сѫ дѣца отъ двата пола и жени, безъ да говоримъ за безбожната експлоатация отъ тѣхнитѣ господари, особенно отъ господаритѣ на текстилнитѣ фабрики, на женския трудъ вънъ отъ фабрикитѣ имъ. Извѣстно е, защо фабрикантитѣ предпочитатъ женския и дѣтския трудъ предъ мѫжския. Дѣтскиятъ и женскиятъ трудъ се плаща много по-евтино отъ мѫжския и при туй дѣцата и женитѣ много по-лесно се управляватъ, т. е. експлоатацията на труда може да бѫде по-безгранична, тъй като отъ дѣца и жени много по-мѫчно може да се очаква протестъ противъ нея. Въ какви размѣри се употрѣбява у насъ женския и дѣтския трудъ, какво е положението на дѣцата и женитѣ въ нашитѣ фабрики, можемъ да сѫдимъ отъ следующитѣ факти, които ги вземаме първи отъ пропадналитѣ ни се предъ очи многобройни факти, и относящи се до фабрики по-малко извѣстни:

1. **„Пашкулената фабрика въ Станимака.** Въ фабриката работятъ 120 момичета-работнички, повечето непълнолѣтни, распредѣлени споредъ работата, която извършватъ, на 8 категории, както слѣдва: 1) *Въ манджалъка,* 60 работнички, които получаватъ отъ 20 до 65 стотинки, повечето обаче по 20 ст. и една — 75 ст.; 2) *Въ батожа* — 30 работнички, които получаватъ отъ 22 до 35 ст.; 3) *Едекъ манджалъкъ* — 6 работнички, съ заплата отъ 35 до 50 ст.; 4) *Едекъ батожъ* — 5 работнички, съ заплата отъ 20 до 25 ст. и една 35 ст.; 5) *Въ беджеклика,* — 6 чистачки на пашкули, съ заплата отъ 40 до 50 ст. и една 1 левъ; 6)

Фризони — 4 работника, които получаватъ отъ 60 до 70 ст.; 7) *Биджеци* — 3 работнички съ заплата 40 до 50 ст. и единъ работникъ съ 2 лева и 8) *Масторки* и *надзирателки* — 5 работнички моми и жени, които получаватъ отъ 40 ст. до 1 левъ и една 2 лева. Освѣнъ тия има единъ огняръ, който служи и за машинистъ, съ заплата 50 л. мѣсечно, и единъ слуга — разсиленъ съ 40 л. мѣсечно. Срѣщу тия 20 — 30 стот., често нередовно плащани, работничкитѣ сѫ принудени да работятъ по 13 — 14 часа при една постоянна влага, съ рѫцѣ постоянно натопени въ водата и съ предница вѣчно мокра, вслѣдствие на което трѣската и другитѣ болѣсти подкопаватъ и най-здравитѣ организми."[51])

2. **„Бояджийска фабрика въ Русе.** Въ тая модерна фабрика работятъ 10 — 12 момичета на възрасть отъ 12 до 18 години, и 8 — 9 възрастни работници, първитѣ съ заплата отъ 6 до 15 лева на мѣсецъ, а вторитѣ отъ 2 до 2 $^1/_2$ лева на день. Работниятъ день продължава отъ 5 часа сутринь до 7 вечерьта, а по нѣкога и до 11 — 12 презъ нощьта. Почивка на работницитѣ се дава само два пѫти: еднажь въ 8 часа и другъ пѫть на пладня и то не повече отъ 20 — 30 минути. Глобитѣ въ тая фабрика сѫ добили вече право на гражданственность: работницитѣ биватъ глобявани и за най-малки грѣшки и закъснявания. Но тука има и нѣщо ново, което прочемъ почна да се практикува и въ другитѣ фабрики, а то е, че на работницитѣ имъ се плаща само за работнитѣ дни, а не и за праздницитѣ, като обаче мѣсеца се смѣта

---

[51]) Брой 14.

пакъ 30 дни. Тъй щото тези 30 дни понѣкога се изработватъ едва въ 2 обикновенни мѣсеци. Фабрикантътъ въсползуванъ отъ това обстоятелство, щомъ се привърше работата, распуща работницитѣ и работничкитѣ и ги сбира чакъ тогава, кога му дотрѣбватъ. Ако нѣкой отъ тѣхъ не се яви, той бива испъжданъ или най-малко глобяванъ.

„Такова е положението на работницитѣ въ тая фабрика. Както вижда читателя, то е повече отъ плачевно. Волята на фабрикантина е и законъ, и всичко. Нека се незабравя, че и тя се ползува съ ония привилегии, съ които държавата тъй щедро награждава разнитѣ експлоататори.“ [52])

3. **„По катастрофата край Бургасъ.** Въ миналия брой на вѣстника си ние съобщихме за нещастието, станало край г. Бургасъ въ барутнитѣ бараки на Бр. Иванови. Въ свръзка съ тая случка ни съобщаватъ още слѣдующето, което не е безинтересно за читателитѣ. Въ тия бараки сѫ работяли около 120 души работници, повечето жени и дѣца, на първитѣ отъ които се е плащало отъ 1·20 до 1·60 л., на дѣцата отъ 0·60 до 1 л. и на мѫжетѣ по 2 л, и то за работенъ день отъ 12 до 15 часа. Отначало броятъ на възрастнитѣ работници билъ по-голѣмъ, обаче малко по-малко тѣ биле замѣнени съ жени и дѣца отъ околнитѣ села, които по всичко по-изнасяли на Бр. Иванови. Голѣмата продължителность на работния день отъ една страна, опасностьта на работата отъ друга и неопитностьта и неумѣнието на дѣцата работници да се пазѫтъ отъ третя — сѫ създали катастрофа на 17 м. мѣсецъ,

---

[52]) Брой 25.

на която сѫ станали жертва 4 едва 12 — 13 годишни дѣца, едно отъ които — Анка Георгева — вече се е поминало, а другитѣ сѫ на лѣчение.“ [53])

4. **„Сиромашкитѣ дѣца.** Въ литографията и печатницата на Грандель и Екартъ въ г. Русе до скоро работиха двама братя, единиятъ съ 12, а другиятъ съ 20 лева мѣсечна заплата. Вслѣдствие на нищожната тая плата и лошитѣ обноски тѣ напустнаха работата, господаритѣ обаче намѣриха за добрѣ да имъ не платятъ за изработеното време — цѣлъ мѣсецъ безъ нѣколко дни — подъ предлогъ, че не биле работили до края на мѣсеца. Нѣколко пѫти вече както момчетата ходятъ да си искатъ паритѣ и не могатъ да си ги получатъ. Ходи тъй сѫщо и баща имъ, но и него сполѣтѣ сѫщата участь. Тъй господаритѣ изѣдоха надницата на двѣ сиромашки момчета, които сѫ принудени да се грижатъ за прехраната си въ едно време, когато тѣхнитѣ едновъзрастници отъ богатата класа още се истѣгатъ по училищнитѣ чинове.

«Но не сѫ само това благодѣянията, които господата Гранделъ и Екертъ вършатъ. Най-голѣмото е това, че тѣ, набрали повечето млади момчета, искатъ отъ тѣхъ работа като отъ възрастни и въ случай на грѣшка и пр. постѫпватъ съ тѣхъ като съ добитъкъ. Много отъ тия дѣца, вслѣдствие на бой и лоши обноски, сѫ избѣгвали отъ робота, като оставили и надница, и всичко. Оттукъ, мислимъ, можемъ много добрѣ да сѫдимъ за положението на работницитѣ въ тая печатница. Не по добро е то

[53]) Брой 44. Катастрофата около Руссе въ барутната фабрика на сѫщитѣ фабриканти е погълнала до 300 жертви по сѫщитѣ причини.

и въ другитѣ. Експлоатацията съ дѣтинския трудъ се практикува въ тѣхъ въ най-голѣми размѣри и обноскитѣ сѫ най звѣрски.“ [54])

Отъ тия факти можемъ да сѫдимъ, въ какви размѣри се употрѣблява въ нашитѣ индустриални заведения дѣтския и женския трудъ и каква наистина „звѣрска“ експлоатация се упражнява въ тѣхъ. Отъ цѣлото число работници, експлоатирани въ нашитѣ индустриални заведения, най-голѣмата часть сѫ дѣца отъ двата пола и жени. Всичко това означава, че и у насъ натрупванието на капиталитѣ и „насърдчението на индустрията“ става съ „Иродиадово избиение на младенцитѣ“. Но тука именно и се явява работническиятъ въпросъ у насъ въ пълната си форма, която съ нищо не може да се прикрие, и да не се подига той, да не се говори за него могатъ да искатъ само заинтересованитѣ фабриканти и всички ония идеолози, които сѫ на служба у тѣхъ, или които за нищо сериозно не му мислятъ.

* * *

Ние пе-горѣ спомѣнахме, че нашата страна заплашва една социална опасность — да се обърне въ страна на паразитния пролетариятъ, който се стреми да живѣе на гърба на държавата, или попросто казано, на гърба на производителната класа. Причината на това е не само економическата неразвитость на нашата страна, но и оня последня мода начинъ на експлоатация труда, къмъ който капиталиститѣ винаги и на всѣкадѣ се стремятъ. Причината е въ постоянното испъждание на мѫж-

[54]) Брой 46.

кия трудъ изъ производството и замѣстването му съ дѣтски и женски сили. И колкото повече се „насърчава индустрията“ у насъ, толкова повече се уголѣмява употрѣблението на дѣтския и женския трудъ. Но съ туй се изсмукватъ най-крѣхкитѣ, животворнитѣ сокове на нашия народъ и се приготовлява изродяването му, ако не се взиматъ о време мѣрки. Наистина, съ такова „насърдчение на индустрията“, каквото се дава у насъ, индустриалцитѣ трупатъ капитали. Но трупанието на капитала не означава още развитие на производителнитѣ сили на страната, не означава прогресъ въ производството. Съ такова безгранично „насърдчение на индустрията“ може въ крайна смѣтка да се оголи нацията, като натрупа богатствата въ ржцѣтѣ на една шепа магнати, но и да истощи националнитѣ производителни сили въ самия имъ источникъ.

Ние сме убедени, че нашата страна може да прогресира само по оня сжщи начинъ, по който сж прогресирали и другитѣ днесъ културни страни, т. е. тя ще прогресира, като минава отъ примитивнитѣ начини на производство къмъ усъвършенствуванитѣ, къмъ общественитѣ, основани на научния прогресъ. Главната, или по-вѣрно, единствената задача на държавнитѣ и обществени дѣятели се състои да помагатъ, да облекчаватъ развитието на новитѣ форми. Но какво се разбира подъ думитѣ — да помагаме, да облекчаваме почналото се развитие на една страна? У насъ подъ тѣхъ разбиратъ „насърдчение на индустрията“. Но въ сжщото време мислятъ, че „насърдчение на индустрията“ се постига, само като се създава, направо

отъ хазната, на гърба на работния народъ, класа отъ индустриалци, отъ фабриканти и предприемачи и като се „насърдчава“ тя въ безграничната експлоатация на труда. Въ сѫщность отъ такова „насърдчение“ се получава не развитие на индустрията, не облекчение на нашата страна въ мѫчния ѝ пѫть на прогреса, а тъкмо обратното, — едно развитие съпровождано съ най-тѣжки мѫки, увеличение на страданията, убивание на работническитѣ сили и распиляване изобщо на производителнитѣ срѣдства, т. е. се създаватъ голѣми прѣчки. Дѣйствително облекчение може да се получи само чрезъ покровителственно работническо законодателство. Въ миналитѣ глави на това изследване приведохме думитѣ на фабричнитѣ инспектори въ Англия и Германия за влиянието на работническото законодателство върху усъвършенствуванието начинитѣ на производство, върху развитието на производителнитѣ сили; тамъ ние приведохме и факти, отъ които ясно се вижда, че благодарение на работническото законодателство сѫ били принуждавани капиталиститѣ да напустнатъ примитивнитѣ начини на производство и да въведатъ усъвършенствуванитѣ. Опитътъ, отъ друга страна, показва, че въвеждането на 8 часовия работенъ день не намалява даже печалбитѣ на експлоататоритѣ, което лесно се обяснява: работническитѣ сили при 8 часовъ работенъ день не се истощаватъ тъй, както при по-голѣмъ работенъ день и тѣ биватъ по-производителни. Изобщо, покровителството на труда е сигурнятъ пѫть, който облекчава и спомага за побързото развитие на една страна. Колкото то е по-широко, толкова е по-голѣмо, по-бързо прогресирането на страната. Когато Марксъ въ предговора

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08441 5808